

TRAVELLING NOTIONS OF PUBLIC AND PRIVATE

The French Mass Tourism Projects of Candilis-Josic-Woods

In France the development of mass tourism largely took place during the so-called 'thirty glorious years' (*Les Trente Glorieuses*¹) of economic growth and the related rise of the mass consumption economy and welfare society that followed the Second World War. During these years, mass leisure became an important and non-neglectable social fact for the first time.²

The increasing social importance of leisure was clearly reflected in the commissions of Georges Candilis, Alexis Josic and Shadrach Woods – a renowned French architecture partnership and an important contributor to the international Team 10 group.³ From the founding of the partnership in 1956 to the closing of the office in 1970 about ninety mass tourism projects were elaborated.⁴ Moreover, in 1969 Georges Candilis was appointed by the Ministry of Equipment (*Ministère de l'Équipement*) to plan the coast of Languedoc-Roussillon (about 180 km between the Camargue region and the Spanish border), at the time the largest tourism zone in France.

The issue of mass leisure was considered a theme of central importance within the office of Candilis-Josic-Woods as the book *Planning and Design for Leisure* published in 1971 by Candilis illustrates.⁵ The book offers a retrospective overview of projects within the realm of mass tourism by the partnership during the period 1956-1970. Plans and images of vacation resorts, hotels and facilities are accompanied by a critical text illustrating some of Candilis's viewpoints on the broader issue of architecture and leisure. The text relies strongly on the cultural theory of leisure of the renowned French sociologist Joffre Dumazedier⁶ and underlines the growing importance of leisure to the everyday life of the masses and to urban and architectural practice in the post-war period. The opening lines read: 'From the moment that we accept that the leisure of the masses is becoming a crucial phenomenon of contemporary civilisation, we have to examine and review the evident and hidden relationships that exist between leisure and the different activities of daily life and, above all, clarify its real significance, its content its multifarious aspects and the predominant and increasing role that which it is called upon to play in our society.'⁷

Candilis-Josic-Woods saw tourism projects as opportunities for research into the role and meaning of mass practices that were considered representative of a newly emerging society of welfare and mass consumption.

CIAM V: Mass Leisure and the Extra-Urban

The research and concepts of the partnership are elaborated against the background of earlier debates on mass leisure within international and French architectural circles. 1937 is a pivotal moment in this sense.⁸ During that year, CIAM V was organised in Paris and Le Corbusier's *Pavillon des Temps Nouveaux* was erected in the margins of the Paris World Fair. Both reflected a renewed interest in: 'the most urgent problem of our time: the dwelling' and immediately linked it to the 'inseparable' issue of 'leisure'.⁹ CIAM V was held in the summer of 1937 in Paris under the motto: *Logis et Loisirs* (Housing and Leisure). The specificity of CIAM V resides in the fact

¹ *Les Trente Glorieuses* refers to the period of economical growth between 1946 and 1975. On the notion of the 'Trente Glorieuses' as a single era, see Jean Fourastié, *Les Trente Glorieuses, ou la révolution invisible de 1946 à 1975*, Paris 1998.

² See, for instance: Marc Boyer, *Que sais-je. Histoire du tourisme de masse*, Paris 1999.

³ Team 10 is an exponent of one of the key-organizations of the modern movement in architecture: the *Congrès Internationaux d'Architecture Moderne* or CIAM. More accurately, Team 10 stands for an association of CIAM dissidents that contributed to the architectural debate on the urban realm since the early 1950s. It was centred on architects such as Aldo Van Eyck and Jaap Bakema from the Netherlands, Alison and Peter Smithson from England, Giancarlo de Carlo and Nathan Ernesto Rogers from Italy and the partners Georges Candilis, Alexis Josic and Shadrach Woods from France. This loose association of architects was in charge of the organisation of the tenth CIAM congress in Dubrovnik (Yugoslavia, 1956) and therefore became known as Team 10.

¹ 'Les Trente Glorieuses' verwijst naar de periode van economische groei tussen 1946 en 1975. Over het idee van de 'Trente Glorieuses' als één periode, zie Jean Fourastié, *Les Trente Glorieuses, ou la révolution invisible de 1946 à 1975*, Parijs 1998.

² Zie bijvoorbeeld Marc Boyer, *Que sais-je. Histoire du tourisme de masse*, Parijs 1999.

³ Team 10 is een exponent van een van de belangrijkste organisaties van de moderne ontwikkeling in de architectuur: de *Congrès Internationaux d'Architecture Moderne* of CIAM. Juister gezegd, Team 10 staat voor een associatie van CIAM-dissidenten die bijdroeg aan het debat over architectuur in het stedelijk gebied sinds de vroege jaren vijftig. Deze associatie centreerde zich rondom architecten als Aldo van Eyck en Jaap Bakema uit Nederland, Alison en Peter Smithson uit Engeland, Giancarlo De Carlo en Nathan Ernesto Rogers uit Italië en de partners Georges Candilis, Alexis Josic en Shadrach Woods uit Frankrijk. Deze losse associatie van architecten had de leiding van de organisatie van het tiende CIAM in Dubrovnik (Joegoslavië, 1956) en werd daardoor bekend als Team 10.

REIZENDE NOTIES VAN PUBLIEK EN PRIVAAT De Franse massatoerisme projecten van Candilis-Josic-Woods

In Frankrijk vond de ontwikkeling van het massatoerisme voornamelijk plaats tijdens de zogenaamde 'dertig glorieuze jaren' ('Les Trente Glorieuses'). Zo wordt de periode van economische groei genoemd die volgde op de Tweede Wereldoorlog. In deze jaren van groeiende welvaart en massa-consumptie werd vrije tijd voor iedereen voor het eerst een niet te verwaarlozen maatschappelijk feit.²

Het toenemende belang van vrije tijd weerspiegelde zich duidelijk in de opdrachten van Georges Candilis, Alexis Josic en Shadrach Woods, een bekend Frans architectenbureau, dat ook een belangrijke bijdrage leverde aan de internationale Team 10-groep.³ Van bij het ontstaan in 1956 tot aan de opheffing van het bureau in 1970 ontwikkelden de partners ongeveer negentig projecten op het gebied van het massatoerisme.⁴ Georges Candilis werd bovendien in 1969 door het Ministère de l'Équipement (ministerie van Infrastructuur) aangesteld om een plan te maken voor de kust van Languedoc-Roussillon (met een lengte van ongeveer 180 km, tussen de Camargue en de Spaanse grens), destijds het grootste toeristische gebied in Frankrijk.

Het boek *Planning and Design for Leisure* uit 1971 illustreert dat de 'vrije tijd voor het grote aantal' door het bureau Candilis-Josic-Woods werd beschouwd als een cruciaal architecturaal thema.⁵ Het boek biedt een overzicht van de massatoerisme projecten van het bureau in de periode 1956 tot 1970. Plannen en afbeeldingen van hotels, vakantieoord en infrastructuur worden begeleid door een kritische tekst van Candilis. De tekst steunt in hoge mate op de culturele theorieën over vrije tijd van de beroemde Franse socioloog Joffre Dumazedier⁶ en onderstreept het groeiende belang van vrije tijd in het dagelijks leven van de massa en voor de praktijk van stedenbouw en architectuur in de naoorlogse periode. De eerste zinnen luiden: 'Vanaf het moment dat we accepteren dat de vrije tijd van de massa een essentieel fenomeen van de eigentijdse beschaving aan het worden is, moeten we de voor de hand liggende en de verborgen relaties tussen vrije tijd en de verschillende activiteiten in het dagelijks leven onderzoeken. We moeten vooral de ware betekenis ervan verduidelijken, de verschillende aspecten verduidelijken en de overheersende en steeds groter wordende rol die de vrije tijd in onze maatschappij geacht wordt te spelen.'⁷

Candilis-Josic-Woods beschouwden toeristische projecten als laboratoria voor onderzoek naar de rol en de betekenis van de massapraktijken die de opkomende welvaarts- en massaconsumptiemaatschappij karakteriseerden.

CIAM V: vrije tijd voor iedereen en het buitenstedelijke

Het onderzoek en de ideeën van het bureau Candilis-Josic-Woods ontwikkelden zich tegen de achtergrond van eerdere debatten over de vrije tijd voor de massa in internationale en Franse architectuurkringen. Het jaar 1937 is vanuit dat perspectief een scharniermoment.⁸ In Parijs werd CIAM V georganiseerd en werd Le Corbusiers Pavillon des Temps Nouveaux opgetrokken in de marge van de Wereldtentoonstelling. Beide weerspiegelen een hernieuwde belangstelling voor 'het meest urgente probleem van onze

that it connected leisure to an important change of scope. As the subtitle of the congress 'Villes et Campagne' (Cities and Countryside) indicated,¹⁰ the issue of mass leisure was inextricably linked to a broadening of CIAM's focus towards territories outside the normal urban range of intervention. This was underlined by the preparatory text of the congress that stated: 'it is the general administration and the general exploitation of the country that is at stake.'¹¹ Within CIAM V the theme of mass leisure became strongly related to a new conception of city and country, of urban and rural, that radically departed from their traditional binary opposition.¹² Throughout several texts and minutes of the congress the rural and the urban are defined as interrelated and interdependent categories. The arguments for this interdependency were not based on an abstract theoretical construct, but rather on a set of social and political intentions geared to generate a practice of mass leisure. In his text, José-Luis Sert defined 'extra-urban' leisure as closely linked to: 'Life in the big city, miss of contact with nature ... and finally the new organisation of work (40 hour week)'. More importantly, however, is the fact that Sert approached extra-urban territory as a scene upon which modern mass practices could develop. In the minutes of CIAM V the 'rural' and the 'natural' do not figure as anti-modern, but are understood as loci for the modern practice of mass leisure and tourism. As Sert put it: 'beaches, forests, lakes, rivers, etc' are the scenes for the leisure practices 'of the big masses'.¹³

In the summer of 1937, the concept of city and countryside as interdependent loci for the modern mass practice of leisure that CIAM V installed, was visualised in the *Pavillon des Temps Nouveaux*; a tent construction erected at the Porte Maillot in the margins of the Paris World Fair.¹⁴ The enormous collage-like panels depicted a continuous territory composed of urban and rural elements and larded by mass leisure practices (swimming, soccer, etc). They illustrated how the countryside became constructed as an (urban) infrastructure – that should be for a large part of society a leisure scenery. The *Pavillon des Temps Nouveaux* illustrated how in the immediate pre-war period, within the confines of CIAM, the meaning of the countryside became radically redefined. This new definition did not replace former ones, but rather mediated between the new meaning of the countryside as locus for the modern practice of mass leisure and its age-old 'authentic' connotation. What was at stake here was that the extra-urban territory was for the first time presented: 'not as residual survival of the past, but as a living source of national renewal – a way to be modern and still specifically French.'¹⁵

The Democratisation of Leisure: *Droit à la Neige/Mer*

CIAM's particular attention to the extra-urban (rural/natural) and to the theme of leisure was not coincidental. In 1936 the government had underlined the importance of leisure with the legislation of paid vacations (*congés payés*) which immediately unleashed a wide-ranging debate concerning the cultural politics of leisure and social access.¹⁶ Le Corbusier's 1937 dictum that: "Dwelling and Leisure" seen as an obligation of society towards everybody, becomes a direct ancillary (*prolongement*) of public services'¹⁷ illustrates how the introduction of the *congés payés* rapidly forged a new understanding of leisure and vacation. It challenged the prevailing notions of vacation as an elite – and generally foreign – practice and enacted a democratic model for vacations.

4
Georges Candilis,
Planning and Design for Leisure,
Stuttgart 1972.

4
Georges Candilis,
Planning and Design for Leisure, Stuttgart
1972.

5
Ibid.

5
Ibid.

6
Joffre Dumazedier,
Vers une civilisation des loisirs?,
Paris 1962.

6
Joffre Dumazedier,
Vers une civilisation des loisirs?,
Paris 1962.

7
Candilis 1972,
op. cit. note 4.

7
Candilis 1972,
op. cit. noot 4.

8
Recent scholarship has underlined that in many respects, not least in the domain of cultural policy, the Fourth Republic had its beginnings in the era of the Popular Front. See for instance: Herrick Chapman, 'Modernity and National Identity in Postwar France', in: *French Historical Studies*, vol. 22, 1999, p. 291-314.

8
Recent wetenschappelijk onderzoek onderstreept dat de Vierde Republiek in veel opzichten, en niet in de laatste plaats op het gebied van het cultuurbeleid, begonnen was in de tijd van het Volksfront. Zie bijvoorbeeld: Herrick Chapman, 'Modernity and National Identity in Postwar France', *French Historical Studies*, jrg. 22, 1999, p. 291-314.

9
See: *Logis et loisirs: 5e congrès CIAM*, Paris, 1937, (1938), 1980, p. 6 and Eric Mumford, *The CIAM Discourse on Urbanism*, Cambridge, Mass. 2000, p. 110.

9
Zie *Logis et loisirs: 5e congrès CIAM*, Parijs 1937, (1938), 1980, p. 6. en Eric Mumford, *The CIAM Discourse on Urbanism*, Cambridge (Mass.) 2000, p. 110.

10
The Italian group presents the Plan for the Aosta Valley (a complete region to be constructed for tourism). Giedion stresses the regional approach of the problem.

10
De Italiaanse groep presenteerde het plan voor het dal van Aosta (een hele regio die voor het toerisme zou worden ingericht). Giedion benadrukt de regionale aanpak van het probleem.

11
Logis et loisirs: 5e congrès CIAM, op. cit. note 9, p. 6.

11
Logis et loisirs: 5e congrès CIAM, op. cit. noot 9, p. 6.

12
Re-edited as *Logis et loisirs, 5e congrès CIAM*, op. cit. note 9.

12
Opnieuw geredigeerd als *Logis et loisirs, 5e congrès CIAM*, op. cit. noot 9.

13
Sert in: *Logis et loisirs: 5e congrès CIAM*, Paris, 1937, (1938), 1980.

13
Sert in: *Logis et loisirs: 5e congrès CIAM*, Paris, 1937, (1938), 1980.

tijd: het wonen' en relateren dat direct aan het 'onlosmakelijk ermee verbonden' thema van 'vrije tijd'.⁹ CIAM V had als motto: 'Logis et Loisirs' ('Wonen en vrije tijd'). Niet zozeer het ter discussie stellen van het thema 'vrije tijd' karakteriseert CIAM V, maar vooral de perspectiefwisseling die werd geïntroduceerd. Zoals de ondertitel van het congres, 'Villes et Campagne' ('Steden en het platteland') aangeeft, werd het thema van de 'vrije tijd voor de massa' onlosmakelijk verbonden met een verbreding van CIAM's perspectief naar niet-stedelijke gebieden.¹⁰ Dit werd onderstreept door de inleidende tekst bij het congres, die stelde: 'het besturen en exploiteren van het platteland in het algemeen staat in zijn totaliteit op het spel'.¹¹ De projecten en lezingen op CIAM V relateerden het thema van de 'vrije tijd voor de massa' aan een nieuwe opvatting over stad en platteland, over stedelijkheid en landelijkheid, die op radicale wijze afstand nam van hun traditionele binaire tegenstelling.¹² In de verschillende teksten en notulen van het congres worden het landelijke en het stedelijke gedefinieerd als onderling gerelateerde en van elkaar afhankelijke categorieën. De argumenten voor deze wederzijdse afhankelijkheid waren niet gebaseerd op een abstracte theoretische constructie, maar veeleer op een aantal concrete maatschappelijke en politieke ontwikkelingen die vrije tijd voor iedereen een realiteit maakten. In zijn tekst definieerde José-Luis Sert 'buitenstedelijke' vrije tijd als nauw verbonden met 'leven in de grote stad, gemis aan contact met de natuur (...) en uiteindelijk de nieuwe organisatie van werk (de 40-urige werkweek)'. Nog belangrijker echter was het feit dat Sert buitenstedelijk gebied benaderde als het landschap bij uitstek waarop zich een moderne vrije tijds cultuur voor de massa kon ontwikkelen. In de notulen van CIAM V worden het 'landelijke' en het 'natuurlijke' niet voorgesteld als antimodern, maar veeleer als plekken voor de moderne massapraktijken van vrijetijdsbesteding en toerisme. Sert schrijft: 'stranden, bossen, meren, rivieren, enz.' zijn de uitgelezen plekken voor de vrijetijdsbesteding 'van de grote massa'.¹³

In de zomer van 1937 werd het concept van stad en land als onderling afhankelijke plekken voor de moderne praktijk van vrijetijdsbesteding voor de massa, zichtbaar gemaakt in het Pavillon des Temps Nouveaux, een tentachtige constructie die was opgetrokken bij de Porte Maillot.¹⁴ In het paviljoen verbeeldden enorme collageachtige panelen een ononderbroken gebied dat was samengesteld uit stedelijke en landelijke elementen en gelardeerd met vrijetijdsactiviteiten (zwemmen, voetballen, enz.). Ze illustreerden hoe het platteland werd geconstrueerd als een (stedelijke) infrastructuur; een landschap waarin een groot deel van de maatschappij zijn vrije tijd zou doorbrengen. Het Pavillon des Temps Nouveaux toonde hoe de betekenis van het platteland in de naoorlogse periode en binnen de grenzen van CIAM radicaal werd geherdefinieerd. Deze nieuwe definitie verving de vroegere niet, maar fungeerde eerder als *trait d'union* tussen de nieuwe functie van het platteland als plek voor de moderne massapraktijk van vrijetijdsbesteding en het eeuwenoude 'authentieke' gebruik. Het buitenstedelijk gebied werd voor de eerste keer niet gepresenteerd werd 'als een restvorm uit het verleden, maar als een levende bron van nationale vernieuwing – een manier om modern te zijn en toch specifiek Frans'.¹⁵

De democratisering van de vrije tijd: *droit à la neige/mer*

CIAM's speciale aandacht voor het buitenstedelijke (landelijke/natuurlijke) en voor het thema van de vrije tijd was geen toeval. In 1936 had de Franse regering het belang van de vrije tijd benadrukt door de instelling

[Arcs 1600]

[Aime la Plagne]

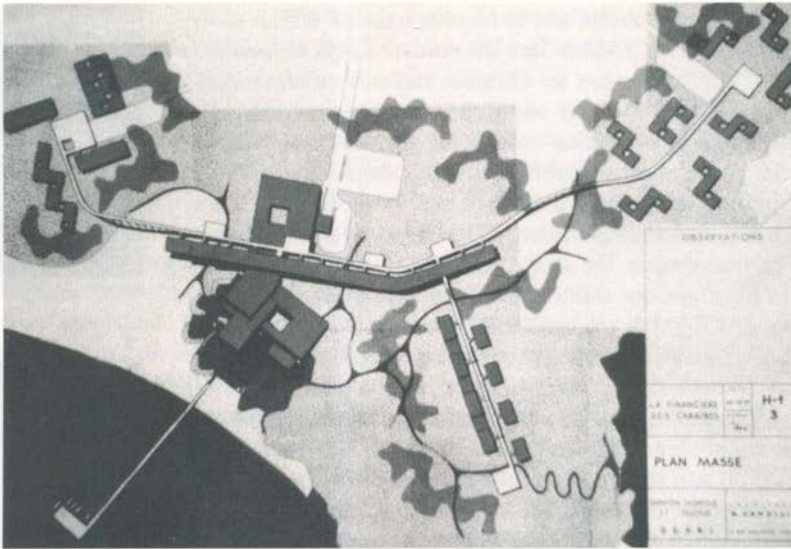
[Les Menuires, La Croisette]

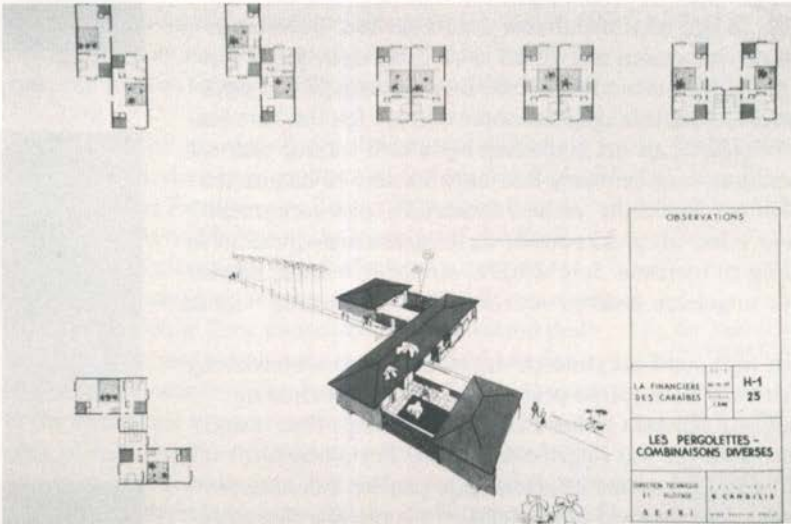
[Arcs 1800]

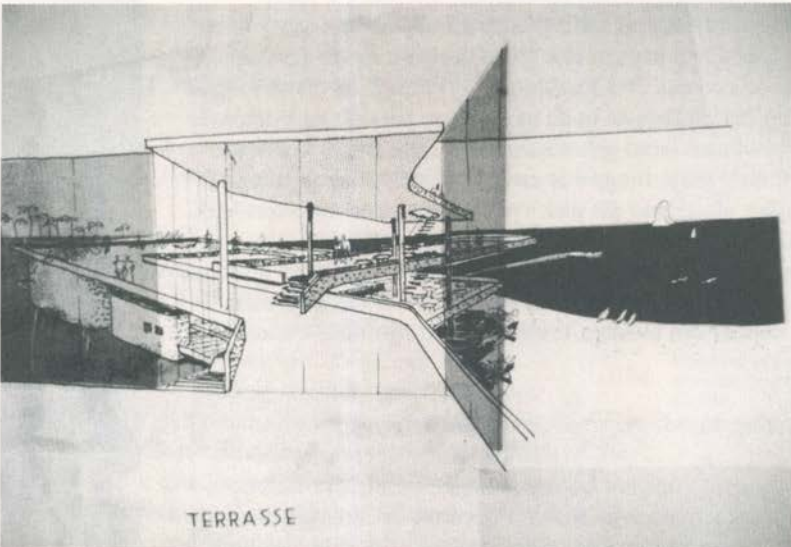
[Avoriaz]

'Tourist equipment in the Tropics', urban structure / stedelijke structuur

'Tourist equipment in the Tropics', connections of the individual cel/ schakelmogelijkheden van de individuele cel

'Tourist equipment in the Tropics', the space of the urban structure / de ruimtelijkheid van de stedelijke structuur

van een wet voor betaalde vakanties ('congés payés'). Die wet ontketende onmiddellijk een grootschalig debat rondom de cultuurpolitiek van de vrije tijd en maatschappelijke toegang daartoe.¹⁶ Dat de introductie van de 'congés payés' al snel een nieuw begrip van vrije tijd en vakantie in het leven riep, illustreert Le Corbusiers uitspraak uit 1937 'dat "wonen en vrije tijd" moeten worden gezien als verplichtingen van de maatschappij ten opzichte van iedereen en als een soort openbare dienstverlening'¹⁷. De heersende ideeën over vakantie als een elitaire (en grotendeels buitenlandse) activiteit veranderden en er ontstond een democratisch model voor vakantie.

Betaalde vakanties werden in toenemende mate begrepen als een burgerrecht dat paste bij een moderne levensstandaard en dat een onderdeel was van een nieuwe maatschappelijke orde ('contrat social'). Het resultaat was een specifiek Franse opvatting van de relatie tussen vrije tijd (vakantie) en politiek. De wetgeving over betaalde vakantie, de CIAM V-bijeenkomst en het Pavillon des Temps Nouveaux resulteerden in het Franse architectuurdebat in een specifiek verband tussen de politieke connotatie van vrije tijd voor de massa en de nieuwe betekenis van het buitenstedelijke gebied als een plek voor zowel de moderniseringsprocessen als voor de 'authenticiteit'.

Hoewel ze een duidelijke plaats hadden gekregen op de politieke en internationale architectuuragenda's, waren vakantie en vrije tijd aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog geen *common practice*. Pas in de eerste decennia na de oorlog werd de afstand verkleind tussen het recht op vakantie (vastgelegd in de wet van 1936) en de reële mogelijkheid om ook vakantie te krijgen. De groei van infrastructuur, van toerisme en vakanties nam in Frankrijk in de eerste decennia na de oorlog exponentieel toe. Massatoerisme werd beschouwd als een integraal onderdeel van het zich ontwikkelende 'nieuwe Frankrijk', dat gekenmerkt werd door verhoogde productiviteit, een groeiende binnenlandse massamarkt en toenemende buitenlandse handel. Ideeën als het 'recht op de sneeuw' ('droit à la neige') en 'recht op de zee' ('droit à la mer') bepaalden het debat over het massatoerisme.¹⁸ Betaalde vakantie werd, net zoals huisvesting, kinderbijslag en volksverzekeringen, begrepen als een instrument waarmee de algemene toegang tot de welvaart kon worden verzekerd.¹⁹

Massatoerisme als laboratorium

Tegen de achtergrond van deze verscheiden betekenissen van vrije tijd en massatoerisme realiseerde het bureau Candilis-Josic-Woods in een periode van ongeveer 24 jaar zo'n negentig toeristische projecten. Doorheen alle projectteksten worden toeristische projecten beschouwd als plekken voor architectonische experiment: 'Dit belangrijke verschijnsel in de hedendaagse beschaving vraagt om onderzoek naar en de ontdekking van een nieuwe architectuur: de architectuur van de vrije tijd.'²⁰ Dit standpunt was kenmerkend voor het Franse architectuurdiscours in de naoorlogse periode, waarin toeristische vakantieoord, zoals de kolonies, eerder beschouwd werden als 'vrijplaatsen' voor het onderzoeken van nieuwe stedelijke en architectonische concepten en ideeën. Het was gemeengoed om toeristische ontwikkelingen en vakantieoord – onder meer vanwege hun uitzonderlijke en tijdelijke karakter – te beschouwen als laboratoriumsituaties waarin experimenten konden plaatsgrijpen die relevant waren voor de toekomst van stedenbouw en architectuur.²¹ In 1969 formuleerde Max Blumenthal het als volgt in een speciale uitgave van het bekende tijdschrift *Techniques et Architectures*: 'Nieuwe stedelijke organisaties en schema's die in vakantieoord naar voren komen, kunnen worden beschouwd als echte

[Arcs 1600]

[Aime la Plagne]

[Les Menuires, La Croisette]

[Arcs 1800]

[Avonaz]

Under the Popular government, paid vacations came to be understood as a *right of citizenship* bound up with a modern standard of living and part of a new social contract. The result was a particular French understanding of the relationship between leisure (vacation) and politics. In the French architectural discourse, the legislation of paid vacations and the subsequent CIAM meeting and *Pavillon des Temps Nouveaux* resulted in a specific connection between the democratic and civic values of mass leisure (one of the elements in a larger state-led project of modernisation) and the newly installed meaning of the extra-urban territory – as both a site for the ongoing processes of modernisation and for ‘authenticity’.

Though clearly on political and international architectural agendas, on the eve of the Second World War, mass vacations and leisure were not common social practices, in the sense of large numbers of people from diverse social groups going on vacation, nor were they highly visible as a subject of commercialised mass culture. It was only during the first decades after the war that the gap between the entitlement to vacations (secured in the law of 1936) and real access to vacations narrowed. The growth of tourism-related infrastructures, tourism and vacations increased dramatically in France during the first decades following the war. Mass tourism came to be understood as an integral part of the developing ‘New France’, characterised by enhanced productivity, expanding mass domestic markets and an increased velocity of trade. Notions such as ‘Right to Snow’ (*Droit à la neige*) and ‘Right to Sea’ (*Droit à la mer*) structured the discourse on tourism.¹⁸ Paid vacations, along with other social policies (housing, family allocations and insurance benefits), came to be understood as benefits geared toward supporting the right of social groups to share in the general welfare and prosperity of society.¹⁹

Mass Tourism as Laboratory

Against this background of neither stable nor fully elaborated meanings of mass tourism, the Candilis-Josic-Woods partnership realised around ninety tourism projects in a time span of about twenty-four years. Throughout the texts that accompany the projects, there is the general assumption that tourism projects are sites of architectural experiments: ‘This major phenomenon of contemporary civilisation calls for research into, and the discovery of a new architecture: the architecture of leisure.’²⁰ This viewpoint was characteristic of the French architectural discourse during the post-war period in which tourist resorts came to be understood, similar to the colonies in former days, as ‘free-places’ for the exploration of new urban and architectural concepts and ideas. It was common practice to regard tourist developments and vacation resorts – among other reasons because of their non-conforming and temporary character – as laboratory situations that allowed for experiments with relevance for the future of urbanism and architecture.²¹ In 1969 Max Blumenthal, in a special issue of the renowned periodical *Techniques et Architectures*, formulated it as such: ‘New urban organisations and forms that come to the fore in tourist resorts can be considered as real laboratory experiences for future urban development and may contain important lessons, that are not necessarily coloured by strictly commercial considerations. As it is, in the near future, the length of labour will diminish considerably, and urban structures will have to be rethought.’²²

14
Jean-Louis Cohen,
‘Droite-Gauche:
“invite à l’action”’,
in: Jacques Lucan,
*Le Corbusier. Une
encyclopédie*, Paris
1987, p. 309-313.

15
See: Shanny Peer,
*France on Display:
Peasants, Provincials
and Folklore in the
1937 Paris’ World’s
Fair*, New York
1998, p. 97.

16
See: Lydia Elhadad,
Olivier Querouel,
‘L’apparition des
Congés Payés’, in:
Temps Libre, no. 1,
1980, p. 80-91. These
authors put it as
follows: ‘There has
been a long tradition
in France ... of being
the country which
enunciates universal
rights: rights of man,
right of liberty and
equality, right to
education, right of
sanctuary. Even
today, France is
probably the only
country in the world
in which leisure has
this character.’

17
Le Corbusier,
‘Solutions de
Principe’, in: *Logis
et loisirs: 5e congrès
CIAM*, op. cit.
note 9, p. 18.

18
Marc Chevalier,
‘Paroles de
Modernité. Pour une
relecture culturelle
de la station de
sports d’hiver
moderne’, *Revue de
Géographie Alpine*,
no. 3, 1996, p. 33.

19
See for instance:
John S. Amber (ed.),
*The French Welfare
State: Surviving
Social and
Ideological Change*,
New York 1991.

20
Op. cit. note 4,
p. 12.

14
Jean-Louis Cohen,
‘Droite-Gauche:
“invite à l’action”’,
in: Jacques Lucan,
*Le Corbusier. Une
encyclopédie*, Paris
1987, p. 309-313.

15
Zie: Shanny Peer,
*France on Display:
Peasants, Provincials
and Folklore in the
1937 Paris’ World’s
Fair*, New York
1998, p. 97.

16
Zie: Lydia Elhadad,
Olivier Querouel,
‘L’apparition des
Congés Payés’,
Temps Libre, nr. 1,
1980, p. 80-91. Deze
auteurs verwoorden
het als volgt:
‘Frankrijk kende een
lange traditie (...) als
het land dat univer-
sele rechten
afkondigde:
mensenrechten, het
recht op vrijheid en
gelijkheid, het recht
op onderwijs, het
recht op bescher-
ming. Ook vandaag
de dag is Frankrijk
waarschijnlijk het
enige land ter wereld
waarin vrije tijd dit
karakter draagt.’

17
Le Corbusier,
‘Solutions de
Principe’, in: *Logis
et loisirs: 5e congrès
CIAM*, op. cit.
note 9, p. 18.

18
Marc Chevalier,
‘Paroles de
Modernité. Pour une
relecture culturelle
de la station de
sports d’hiver
moderne’, *Revue de
Géographie Alpine*,
nr. 3, 1996, p. 33.

19
Zie bijvoorbeeld
John S. Amber
(red.), *The French
Welfare State.
Surviving Social and
Ideological Change*,
New York 1991.

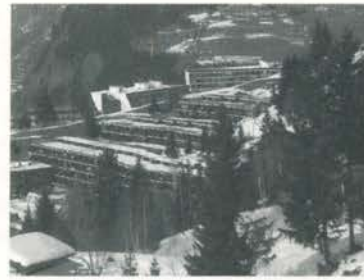
20
Op. cit. noot 4,
p. 12.

laboratoriumexperimenten voor toekomstige stedelijke ontwikkeling en kunnen belangrijke lessen bevatten die niet noodzakelijk gekleurd zijn door puur commerciële overwegingen. Zoals de zaken ervoor staan zal de werkduur in de nabije toekomst aanzienlijk verminderen en stedelijke structuren zullen opnieuw moeten worden bedacht.²²

Vrije tijd voor zo veel mogelijk mensen: theoretische en praktische perspectieven

Karakteristiek voor de praktijk van Candilis-Josic-Woods was dat hun idee van het toeristische project als proefterrein niet alleen een praktische maar ook een theoretische uitwerking kreeg.²³ Zo legt het hoofdstuk 'Leisure for the Greatest Number' in Candilis' boek *Batir la vie* uit 1977 het verband tussen het denken over massatoeristische projecten en de eerdere reflectie over 'Habitat for the Greatest Number'.²⁴ Vrije tijd en woonomgeving werden door Candilis-Josic-Woods beschouwd als essentiële (en met elkaar verbonden) elementen die deel uitmaakten van een groter project voor een maatschappij van 'het grootste aantal'. Vrije tijd was echter vooral een belangrijke praktische vraagstelling voor Candilis-Josic-Woods. De grote staatsinvesteringen ter bevordering van het massatoerisme resulteerden in belangrijke opdrachten voor het jonge partnership.

Ik ga hierna aan de hand van drie projecten in op de praktische en theoretische invalshoeken van het bureau Candilis-Josic-Woods. Een eerst project is *Tourist Equipment in the Tropics*²⁵ uit 1956, dat deel uitmaakte van een groter programma voor de toeristische ontwikkeling van de Franse overzeese eilanden, geïnitieerd door het Ministère de la France d'outre-mer (ministerie van Overzeese Gebiedsdelen).²⁶ Het tweede project is het ontwerp voor de Vallée de Belville Winter Resort-wedstrijd in 1962. Dit project, dat werd uitgewerkt in samenwerking met Charlotte Perriand en Jean Prouvé, was de inzending voor een nationale prijsvraag voor een skioord voor 25.000 mensen in het Belleville-dal in de Franse Alpen. Het ontwerp voor Belleville is een van de bekendste ontwerpen van Candilis-Josic-Woods, dat destijds veel aandacht kreeg van zowel de Franse architectuurkritiek als in internationale tijdschriften, zoals *World Architecture*, *Progressive Architecture* en het Duitse *Bauen und Wohnen*.²⁷ Het derde project is een onderdeel van de eerdergenoemde planning voor de kuststreek van de Languedoc-Roussillon in opdracht van het Ministère de l'Équipement (ministerie van Infrastructuur) in 1969, dat Candilis als volgt beschreef: 'Le Gouvernement français venait de décider d'aménager. Pour le tourisme et le loisir, toute la côte Ouest de la Méditerranée, de la Camargue à la frontière espagnole: le littoral de Languedoc-Roussillon, un complexe de 180 kilomètres de plages, prévu pour accueillir plus d'un demi million d'estivants. Comme il fallait des architectes et des techniciens ayant une expérience dans ce domaine, j'avais été appelé. Mes études d'aménagements touristiques outre-mer et à l'étranger n'avaient pas été oubliées. J'étais considéré comme un spécialiste. Abel Thomas, Commissaire du gouvernement à l'époque, me proposa de présider une équipe de sept architectes, choisis par ses soins, en vue d'étudier et de créer des conditions favorables pour les vacances d'été du plus grand nombre. Une nouvelle "Côte d'Azur" devait naître sur un terrain vierge, ouvert à tous, Français et étrangers, et conçu suivant les données sociales et économiques d'aujourd'hui.'²⁸

[Arcs 1600]

[Aime la Plagnie]

[Les Menuires, La Crosette]

[Arcs 1800]

[Avoriaz]

Leisure for the Greatest Number:
Theoretical and Practical Perspectives

Characteristic of the practice of Candilis-Josic-Woods was that this idea of a testing ground was interpreted along both practical and theoretical lines.²³ The chapter 'Leisure for the Greatest Number' in Candilis's book *Batir la vie* of 1977, mirrors the partnership's earlier concerns with 'Habitat for the Greatest Number'.²⁴ Both leisure and habitat were considered as essential – and interrelated – elements of a larger political project for a society of the 'greatest number'. Leisure was also an important practical issue for the partnership. The large state investments in the encouragement of mass tourism and in the broadening of its social access (domestic and foreign) resulted in important commissions for the newly founded office.

In the remainder of this text I will illustrate both the theoretical and practical involvement with mass leisure in three distinct projects. The Tourist Equipment in the Tropics²⁵ of 1956 was part of a larger scheme that was commissioned by the 'Ministry of Overseas France' (*Ministère de la France d'outre-mer*) and included the complete tourism planning for the French overseas islands.²⁶ The second project was the design made for *Vallée de Belville Winter Resort* competition in 1962. This project, elaborated in collaboration with Charlotte Perriand and Jean Prouvé, was the submission for a national competition for creating a ski resort for 25,000 people in the Belville valley in the French Alps. At the time, the project was largely published in both the French architectural press and in international magazines such as *World Architecture*, *Progressive Architecture* and the German periodical *Bauen und Wohnen*.²⁷ The third project was part of the earlier mentioned plan for the coastal zone of the Languedoc-Rousillon commissioned by the Ministry of Equipment (*Ministère de l'Équipement*) in 1969, described by Candilis as: 'Le Gouvernement français venait de décider d'aménager, pour le tourisme et le loisir, toute la côte Ouest de la Méditerranée, de la Camargue à la frontière espagnole: le littoral du Languedoc-Roussillon, un complexe de 180 kilomètres de plages, prévu pour accueillir plus d'un demi million d'estivants. Comme il fallait des architectes et des techniciens ayant une expérience dans ce domaine, j'avais été appelé. Mes études d'aménagements touristiques outre-mer et à l'étranger n'avaient pas été oubliées. J'étais considéré comme un spécialiste. Abel Thomas, Commissaire du gouvernement à l'époque, me proposa de présider une équipe de sept architectes, choisis par ses soins, en vue d'étudier et de créer des conditions favorables pour les vacances d'été du plus grand nombre. Une nouvelle 'Côte d'Azur' devait naître sur un terrain vierge, ouvert à tous, Français et étrangers, et conçu suivant les données sociales et économiques d'aujourd'hui'.²⁸

The discussed project was at the time the largest tourist resort in France – about 100,000 beds on a site of 800 hectares – at Barcares-Leucatte.²⁹

Privatisation

The tourism projects of Candilis-Josic-Woods are in the first place investigations into new ways of dwelling. For these investigations the partnership could rely on the janus-faced relation that mass tourism maintained with the realm of dwelling. As a social practice that both

21
Jean Weiler, 'Recherche et expériences pour une architecture de vacances', *Technique et Architecture*, no. 4, 1969, p. 62.

21
Jean Weiler, 'Recherche et expériences pour une architecture de vacances', *Technique et Architecture*, nr. 4, 1969, p. 62.

22
Max Blumenthal, 'Stations touristiques', *Techniques et Architectures*, no. 4, 1969, p. 52-53.

22
Max Blumenthal, 'Stations touristiques', *Techniques et Architectures*, nr. 4, 1969, p. 52-53.

23
In his seminal book Candilis-Josic-Woods. A decade of Architecture and Urban Design of 1968, Jürgen Joedicke distinguished four categories of practice within the office: studies, realisations, competitions and documents. This last category illustrates the theoretical component within the office, as it was also reflected within international architectural magazines. See: Jürgen Joedicke, *Candilis-Josic-Woods. A Decade of Architecture and Urban Design*, Stuttgart 1968.

23
Jürgen Joedicke onderscheidt in zijn originele boek over Candilis-Josic-Woods vier soorten praktijk binnen het bureau: schetsen, gerealiseerde werken, wedstrijden en documenten. Deze laatste categorie illustreert de theoretische component van het bureau zoals die ook weerspiegeld werd in internationale architectuurtijdschriften. Zie: Jürgen Joedicke, *Candilis-Josic-Woods. A Decade of Architecture and Urban Design*, Stuttgart 1968.

24
See for instance: Georges Candilis, *Batir la vie*, Paris 1977.

24
Zie bijvoorbeeld: Georges Candilis, *Batir la vie*, Parijs 1977.

25
Published as 'Antilles Françaises: Etude d'équipement Touristique', *L'Architecture d'Aujourd'hui*, no. 86, 1959, p. 66-67.

25
Gepubliceerd als 'Antilles Françaises: Étude d'équipement touristique', *L'Architecture d'Aujourd'hui*, nr. 86, 1959, p. 66-67.

26
See: Candilis 1977, op. cit. note 24, p. 209-210.

26
Zie: Candilis 1977, op. cit. noot 24, p. 209-210.

27
The Belville Winter Resort design was published among others in the following magazines: *World Architecture One*, London, 1964, p. 155, and *L'Architecture d'Aujourd'hui*, no. 115, 1964, p. 8.

27
Het ontwerp voor Belville Winter Resort werd onder meer gepubliceerd in *World Architecture One*, Londen 1964, p. 155, en *L'Architecture d'Aujourd'hui*, nr. 115, 1964, p. 8.

Het resulterende project was destijds het grootste toeristenoord in Frankrijk (ongeveer 100.000 bedden op een perceel van 800 hectare) in Barcares-Leucatte.²⁹

Privatisering

De toerismeprojecten van Candilis-Josic-Woods kunnen in de eerste plaats worden gekarakteriseerd als onderzoeken naar nieuwe manieren van wonen. Het uitgangspunt voor dit onderzoek is steeds de januskoprelatie die het massatoerisme heeft met het veld van het wonen. Als maatschappelijke praktijk die mensen 'huisvest' en comfort biedt en tegelijkertijd voor vlucht van het 'huiselijke' staat, vertegenwoordigde het massatoerisme immers de voor- en achterkant van opkomende woonidealen in de jaren vijftig en zestig. Dit spanningsveld wordt volop geactiveerd in de toeristische projecten van Candilis-Josic-Woods.

Dit blijkt onder meer uit het feit dat de oude typologie van het collectieve hotel wordt opgegeven en vervangen door nieuwe typologieën die een snel verbreidend privaat 'woonideaal' benadrukken. In het project voor Tourist Equipment in the Tropics lijkt de luxe hotelaccommodatie van het bestaande toeristenoord te worden afgewezen om plaats te maken voor woontypen die 'semi-bungalow' en 'bungalow' heten. Deze elementen zijn variaties op het architectonische type van de 'hut': minimalistisch maar met voldoende woonruimte. Ontdaan van alle overbodige luxe of onnodige versiering wordt een gepaste oplossing geboden voor de huisvestingsbehoeften van de toerist, maar worden vooral ruimten geschapen waarin men zich privé kan terugtrekken. Zowel de semi-bungalows als de bungalows boden verhoudingsgewijs grote ruimten, zowel in het privé-gedeelte binnen als de plekken buiten om te zitten en bij elkaar te komen. In de voorstellen (plannen, schetsen) van de verschillende woontypen zijn deze ruimten afgebeeld als plekken voor persoonlijke interactie en ontspanning voor het gezin dat ze bewoont.³⁰

Het 'woonideaal' in Tourist Equipment in the Tropics illustreert wat Kristin Ross heeft omschreven als 'de dominante maatschappelijke beweging van die periode', een beweging van terugtrekking of afzondering die Lefebvre en Castoriadis hadden getheoretiseerd onder de naam 'privatisering'.³¹ Zoals Ross stelt: 'privatisering is (...) het proces waarin verschillende levenssferen van elkaar gescheiden raken – de belangrijkste was ongetwijfeld de scheiding tussen wonen en werk'.³² De massatoerismeprojecten, die duidelijk door de staat waren bedacht als tegenpolen van het werkterrein, illustreerden deze ontwikkelingen treffend. Voor Candilis-Josic-Woods waren ze als het ware een voorbode van op til zijnde ontwikkelingen in het ruimere veld van het wonen. Een criticus schreef in een commentaar op de ideeën voor Tourist Equipments in the Tropics: 'de fundamentele zorg van de architecten is steeds geweest om de toerist de indruk te geven dat hij "thuis was" [d'être chez soi]'.³³ 'Thuis zijn' betekende in de jaren vijftig en zestig zich afzonderen in de private woning, maar vooral het bezitten van een identiteit gebaseerd op zekerheid en duurzaamheid.³⁴ Vanuit een gelijkaardig perspectief werd het doel van vakantie beschouwd als het tijdelijk 'privaat huisvesten' van mensen op een bepaalde plek.³⁵

In het project voor Barcares-Leucatte onderzochten Candilis-Josic-Woods hoe dit woonideaal kon worden verbonden met de bredere verbreiding van wat wellicht zowel cultureel als economisch gezien het belangrijkste gebruiksartikel van de naoorlogse periode was: de auto. In 1964 reisde 65 procent van de Franse vakantiegangers per auto naar hun

[Arcs 1600]

[Aime la Plagne]

[Les Menuires, La Croisette]

[Arcs 1800]

[Avonaz]

'houses' people and makes them feel at home, and at the same time stands for escape and abundance of the 'homely', mass tourism represented both the front and back side of emerging dwelling ideals. It was both complicit and critical of them.

As such, one can trace, throughout Candilis-Josic-Woods' tourism projects, the disappearance of the hotel as an exclusive collective entity in favour of new typologies that underscore a rapidly generalising private 'dwelling ideal'. In the early project of the Tourist Equipment in the Tropics, the luxurious hotel accommodations of the old tourist stations seem to be disavowed, to make place for an accommodation that is composed of entities that are labelled for instance 'semi-bungalow' and 'bungalow'. These entities are variations on the architectural type of the 'cabin-studio': minimalist but sufficient in the dwelling space it proposes, undone of all superfluous luxury or unnecessary decoration, offering the exact answer to the lodging needs of the tourist, but above all creating spaces of private retreat. Both the 'semi-bungalows' and the 'bungalows' have proportionally large private interior and exterior zones for sitting and gathering. On the sketches of the different dwelling types, these zones are depicted as spaces for private interaction and relaxation for the family that inhabits them.³⁰

The 'dwelling ideal' expresses what Kristin Ross has called: 'the dominant social movement of the period'; a movement of retreat, or 'repliement' which was theorised by Lefebvre and Castoriadis under the name of 'privatisation'.³¹ As Ross explains: 'privatization is... the process in which various spheres of life become separated from each other – the most crucial being that of domestic life from the sphere of work.'³² Mass leisure as clearly conceived (by the state) as the opposite of work was, as it were, foreshadowing the results of this ongoing process in the realm of

28
Georges Candilis,
'Languedoc-
Roussillon: Loisirs
du Plus Grand
Nombre',
unpublished text, in:
Candilis/IFA,
(318/0603).

28
Georges Candilis,
'Languedoc-
Roussillon: Loisirs
du Plus Grand
Nombre',
ongepubliceerde
tekst in:
Candilis/IFA,
(318/0603).

29
The project was
presented by
Candilis in several
lectures all over
France, as becomes
clear in the multiple
text in the Candilis
archives.

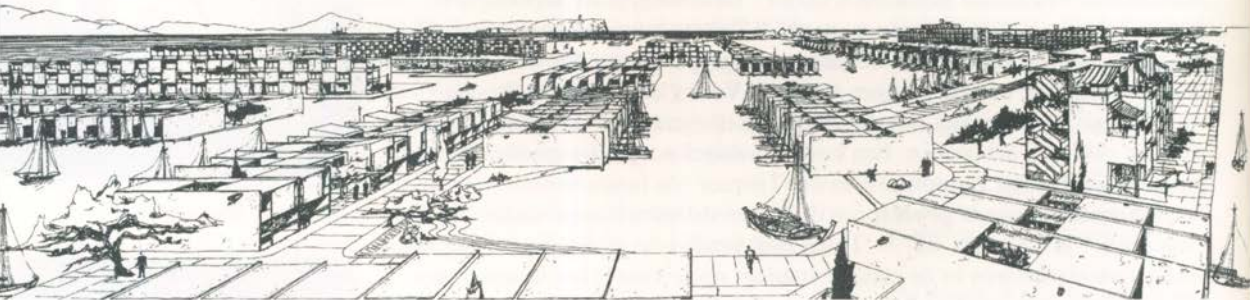
29
Het project werd
door Candilis
gepresenteerd in
een aantal lezingen
door heel
Frankrijk, zoals
blijkt uit de vele
teksten in het
Candilis-archief.

30
See Ellen Furlough,
'Making Mass
Vacations. Tourism
and Consumer
Culture in France,
1930s to 1970s',
*Comparative Studies
of Society and
History*, no. 2, vol.
40, 1998,
p. 247-286.

30
Zie Ellen Furlough,
'Making Mass
Vacations. Tourism
and Consumer
Culture in France,
1930s to 1970s',
*Comparative
Studies of Society
and History*, nr. 2,
vol. 40, 1998,
p. 247-296.

31
The concept of
privatisation was
among others
developed in the
work of Arnold
Gehlen and Jürgen
Habermas. See:
Peter Berger and
Brigitte Berger,
*Sociology:
A Biographical
Approach*,
Harmondsworth
1976, p. 272.

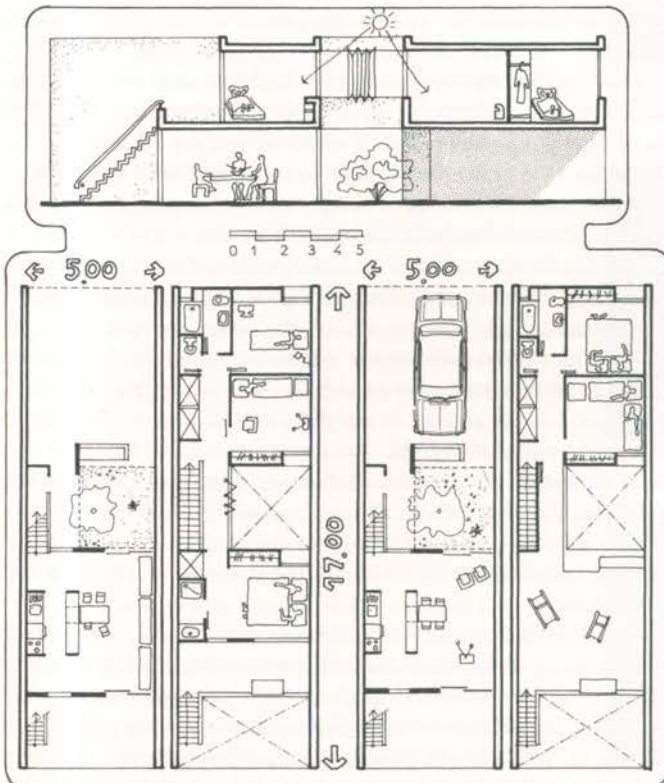
31
Het concept van
privatisering werd
onder meer
ontwikkeld in het
werk van Arnold
Gehlen en Jürgen
Habermas. Zie:
Peter Berger,
Brigitte Berger,
*Sociology:
A Biographical
Approach*,
Harmondsworth
1976, p. 272.

Bacares-Leucatte, houses with boats in the urban structure / huizen met boten in de stedelijke structuur

bestemming.³⁶ De typologie van de 'huizen met boten' in Barcares-Leucatte was een poging om een oplossing te zoeken voor de veranderde sociale relatie tussen auto en vakantiehuis in de naoorlogse periode. De voorgestelde typologie is een langgerekte vorm die het huiselijke domein van de vakantiewoning naadloos verbindt met de mobiliteitssystemen van de auto's (wegen) en zeilboten (kanalen). Kristin Ross merkt op dat 'het naoorlogse Frankrijk-aan-het-stuur een revolutie teweegbracht in de houding tegenover mobiliteit en verplaatsing'.³⁷ In je auto op vakantie gaan verbeeldde een culturele convergentie: zowel vakantie als auto's betekenden immers mythische vlucht, persoonlijke autonomie en verplaatsing in ruimte en tijd. De typologie van de 'huizen met boten' onderstreepte de betekenis van auto- en strandvakanties als belangrijke symbolen van individuele vrijheid, die op grote schaal geïntegreerd waren in de middenlagen van de maatschappij en die resulteerden in algemene verwachtingspatronen.

De massatoerismeprojecten van Candilis-Josic-Woods zijn ook onderzocht naar de relatie tussen het nieuwe algemene woonideaal van 'privatisering' en het natuurlijke landschap. In het project voor Belleville Winter Resort steunen Candilis-Josic-Woods hiervoor op de dubbele betekenis van het landschap als plaats van doorlopende processen van 'modernisering' en als een bron van 'authenticiteit' – zoals die geformuleerd was in 1937. Charlotte Perriands artikel over Belleville Winter Resort, 'Prendre conscience de nos responsabilités' ('Bewust zijn van onze verantwoordelijkheden'), illustreert deze benadering. Perriand schrijft: 'Deze bergweiden kwamen me later voor als een natuurlijk feit, een mooi park.'³⁸ Deze beschrijving van het natuurlijke landschap als park geeft aan hoe in het denken van de Franse architecten de 'authentieke' en de natuurlijke betekenis van het landschap verbonden raakte met het democratische

Barcares-Leucatte, houses with boats, floorplans/huizen met boten, plattegronden

domestic life. Commenting on the visions of Candilis-Josic-Woods for their Tourist Equipment in the Tropics a critic wrote: 'the architects have all the time had the primordial worry of giving the tourist the impression of "being at home" (*d'être chez soi*)'.³³ To be 'at home' came to mean in the 1950s and '60s to have an identity – based upon security and permanence.³⁴ In a similar way, the purpose of mass vacations came to be understood as being 're-centred' in a place.³⁵

In the project for Barcares-Leucatte this dwelling ideal was connected to the increasing dissemination of – perhaps the most culturally and economically significant consumer good of the post-war period – the automobile. By 1964, 65 percent of French vacationers travelled by car to their destination.³⁶ The typology of the 'Houses associated with Boats' at Barcares-Leucatte was an attempt to deal with the newly converted social meaning of car, vacation dwelling and sailing boat during the post-war period. The proposed typology is a stretched figure that seamlessly connects the domestic realm of the vacation dwelling to the circulatory systems of the cars (roads) and of the sailing boats (channels). Kristin Ross notes that: 'post-1950s France-at-the-wheel enacted a revolution in attitudes towards mobility and displacement.'³⁷ Going on vacation in one's car enacted a cultural convergence: both vacations and cars could signify mythic escape, personal autonomy and displacement in time and space. The typology of the 'Houses associated with Boats' underscored the meaning of car and seaside vacations as important symbols of individual liberty that were largely integrated within the middle strata of society and resulted in general patterns of expectations.

The mass tourism projects of Candilis-Josic-Woods are investigations into the relationship between the generalisation of the new dwelling ideal and the natural landscape. The double meaning of the landscape as both a site for the ongoing processes of 'modernisation' and as a source of 'authenticity' – installed in 1937 – was fully explored in the project of the Belleville Winter Resort. Here, the landscape was approached first and foremost as an infrastructure that is available to all. Charlotte Perriand's article 'Being Conscience of Our Responsibilities' (*Prendre Conscience de nos responsabilités*) on the Belleville Winter Resort illustrated this approach: 'These alps, have in later times resembled to me a natural fact, a beautiful park.'³⁸ Perriand's description of nature as park illustrates how the 'authentic' and natural connotation of landscape became connected to the democratic ideal of public space. This understanding of the landscape relied on a double move of 'naturalisation' and 'museification': the landscape was conceived as an authentic and natural environment – unspoiled by the ongoing modernisation, and at the same time as an object 'to be viewed'. This approach was also followed in the project of the Belleville Winter Resort. Here, the roofs of the tourist cells are flat – in contrast to the traditional pitched roofs of mountain hotels. This roof shape is the result of rational demands (prefabrication), but above all the expression of the democratic availability of the spectacle of mountain and sun. In this mountain resort, tourists turn their back to the world, aligned to the mountain, and become beneficiaries of a common view. Resort and stay are made standard, as such they allow for common visual enjoyment of a shared dwelling ideal: 'simple living in freedom and harmony with nature.'³⁹

The complex relation between the collective scale of the landscape and the individual character of the tourist experience is further elaborated in the architectural articulation of the Belleville project. The project is built up of large rectangular wooden volumes of juxtaposed tourist cells that

32
Kristin Ross, *Fast cars, Clean Bodies: Decolonization and the Reordering of French Culture*, Cambridge, Mass. 1995, p. 106.

32
Kristin Ross, *Fast Cars, Clean Bodies. Decolonization and the Reordering of French Culture*, Cambridge, Mass. 1995, p. 106.

33
In: Gabriel Feld, (et al.), *Free University Berlin: Candilis-Josic-Woods*, Schiedhelm, London 1999, p. 67.

34
In: Gabriel Feld (et al.), *Free University Berlin. Candilis-Josic-Woods*, Schiedhelm, London 1999, p. 67.

34
Kristin Ross, *Fast cars, Clean Bodies: Decolonization and the Reordering of French Culture*, Cambridge, Mass. 1995, op. cit. note 33, p. 107.

34
Kristin Ross, *Fast cars, Clean Bodies: Decolonization and the Reordering of French Culture*, Cambridge, Mass. 1995, op. cit. note 33, p. 107.

35
Jean-Didier Urbain, *Sur la plage: moeurs et coutumes balnéaires*, Paris 1996, p. 15.

35
Jean-Didier Urbain, *Sur la plage: moeurs et coutumes balnéaires*, Paris 1996, p. 15.

36
Boyer, 1999, op. cit. note 2.

36
Boyer, 1999, op. cit. note 2.

37
Ross 1995, op. cit. note 33, p. 72.

37
Ross 1995, op. cit. note 33, p. 72.

38
Charlotte Perriand, 'Prendre conscience de nos responsabilités', *Aménagement et Nature*, no. 3, 1966, p. 10-11.

38
Charlotte Perriand, 'Prendre conscience de nos responsabilités', *Aménagement et Nature*, nr. 3, 1966, p. 10-11.

39
Candilis 1972, op. cit. note 4, p. 83.

39
Candilis 1972, op. cit. note 4, p. 83.

ideaal van een openbare ruimte. In het Belleville Winter Resort-project komt deze benadering goed tot uiting. In tegenstelling tot de traditionele hotels in de Franse Alpen hebben de gebouwen van Belleville Winter Resort geen zadeldaken, maar platte houten daken die toegankelijk zijn voor de toerist. Deze dakvorm is het gevolg van rationele eisen voor prefabricatie en standaardisatie, maar vooral de architectonische uitdrukking van de democratische beschikbaarheid van het schouwspel van bergen en zon. In dit bergoord keren toeristen de wereld de rug toe, richten zich naar de bergen en worden deelgenoten aan een openbaar uitzicht. De standaardisatie van het vakantieoord en -verblijf staan in het teken van de veralgemening van het visueel genot en van een gemeenschappelijk woonideaal: 'eenvoudig leven in vrijheid en in harmonie met de natuur'.³⁹

De complexe relatie tussen de collectieve schaal van het landschap en de individuele aard van de toeristische ervaring wordt nader uitgewerkt in de architectonische articulering van het Belleville-project. Het project is opgebouwd uit lange rechthoekige houten volumes van naast elkaar geplaatste toeristenkamers die trapsgewijs in de berghelling zijn geschoven. Deze inplanting geeft aanleiding tot grote collectieve terrassen. De architecten beschouwen deze terrassen als het domein waar de relatie tussen het publieke en het private kan worden gemedieerd. Hiervoor werden samen met Charlotte Perriand grote pivoterende beglaasde wanden aan het eind van iedere toeristenkamer ontworpen. Gesloten geven deze wanden een uitzicht op het landschap. Open bieden ze niet enkel toegang tot de collectieve terrassen, maar bakenen daar ook een ruimte op af. Net als een windscherm op het strand schermt de wand een tijdelijke semi-private ruimte af. Zodra de private toeristische ervaring is beëindigd, wordt de muur gesloten en de collectieve schaal van het terras in ere hersteld.

Het verbinden van woonidealen met bevolkingsdichtheid

Hoewel het nieuwe woonideaal van privatisering in de naoorlogse periode in toenemende mate verbonden raakte met een disperse en suburbane vorm van verstedelijking, onderzochten Candilis-Josic-Woods in hun massatoerismeprojecten de mogelijkheden om hetzelfde woonideaal te koppelen aan meer compacte stedelijke 'patronen'. Candilis schreef in *Planning and Design for Leisure*: 'Een aparte woning (een vrijstaand huis), hoe goed ook, is niet meer interessant als ze niet kan worden geïntegreerd in de structuur van een stad of als ze niet bijdraagt aan het creëren van een dergelijk patroon.'⁴⁰

De eigenheid van massatoerismeprojecten om te gaan met het spanningsveld tussen de algemene toegang tot het landschap (zee en bergen) en de bekommernis om het verdwijnen van natuur te vrijwaren, wordt hier als uitgangspunt genomen voor een algemeen onderzoek naar nieuwe stedelijke patronen voor een woonideaal van 'privatisering'. Volgens Georges Candilis vereiste dit een 'nieuw perspectief [dat] nieuwe soorten groepsvorming van mensen en nieuwe relaties tussen zulke groepen met zich meebrengt (...) die om een originele benadering van architectuur en stedenbouw vragen.'⁴¹

De toeristische projecten van Candilis-Josic-Woods zijn onderzoeken naar een opkomende stedelijke cultuur, een cultuur die niet meer gekenmerkt wordt door het door elkaar heen vlechten van stedelijke functies, maar juist door het naast elkaar plaatsen van verschillende woonidealen van de privatisering. Zoals vele van de planconcepten illustreren, steunde de algemene strategie die het bureau ontwikkelde op een tweeledige bewe-

[Arcs 1600]

[Arme la Plagne]

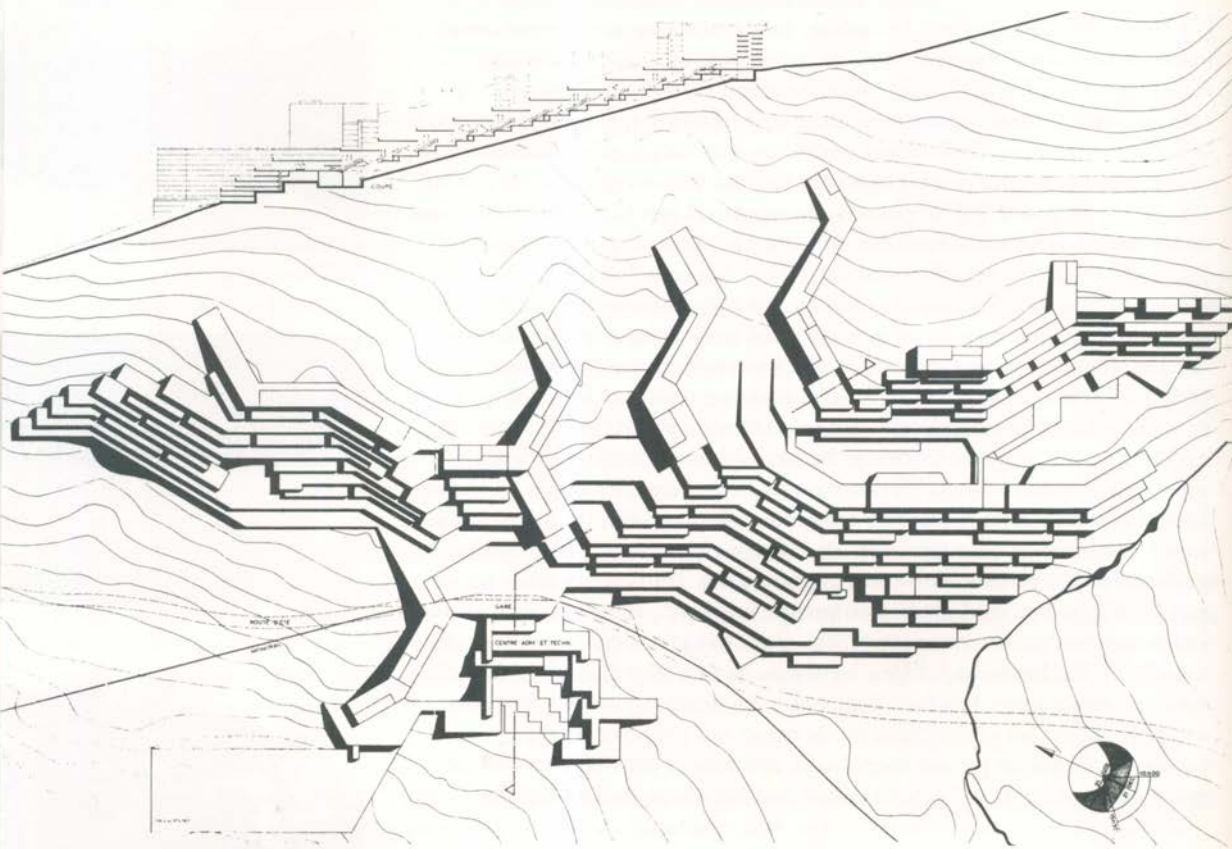
[Les Menuires, La Croisette]

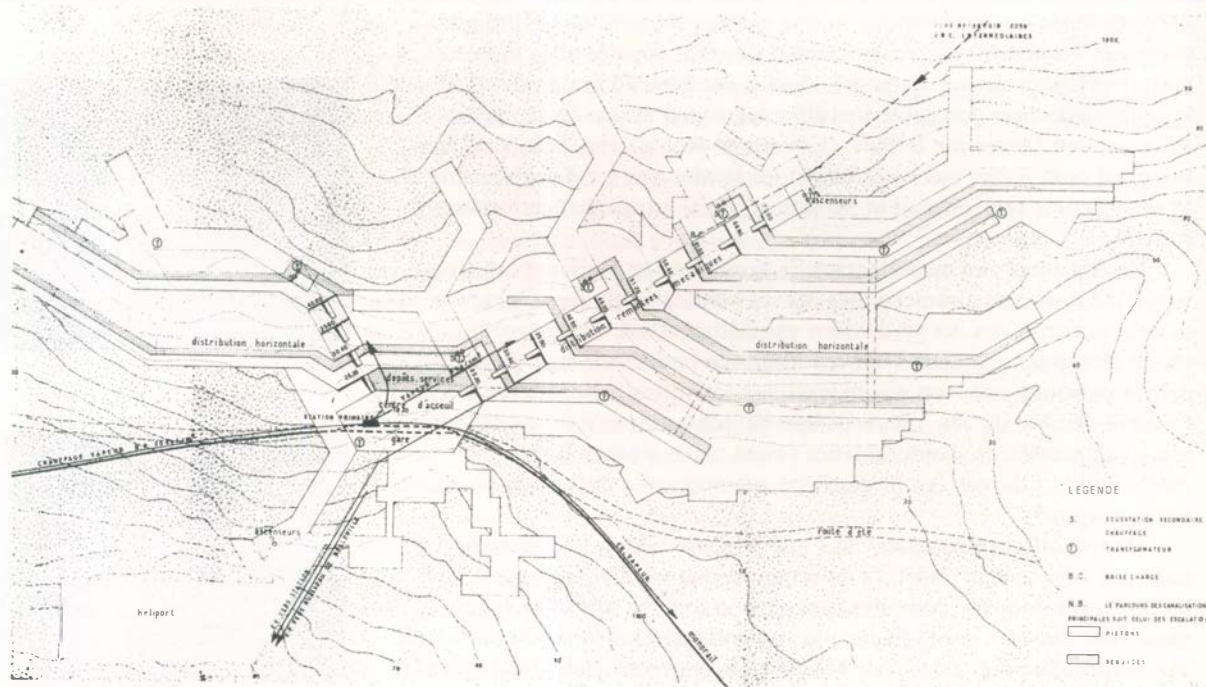
[Arcs 1800]

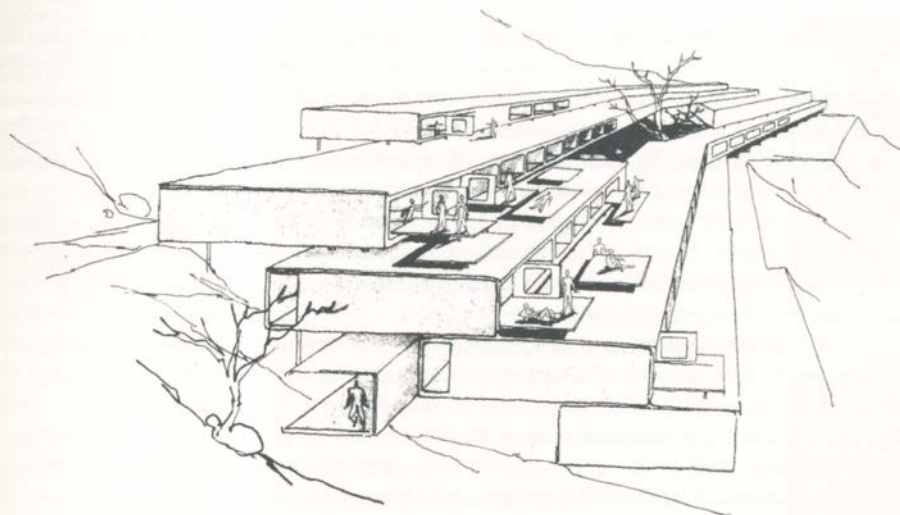
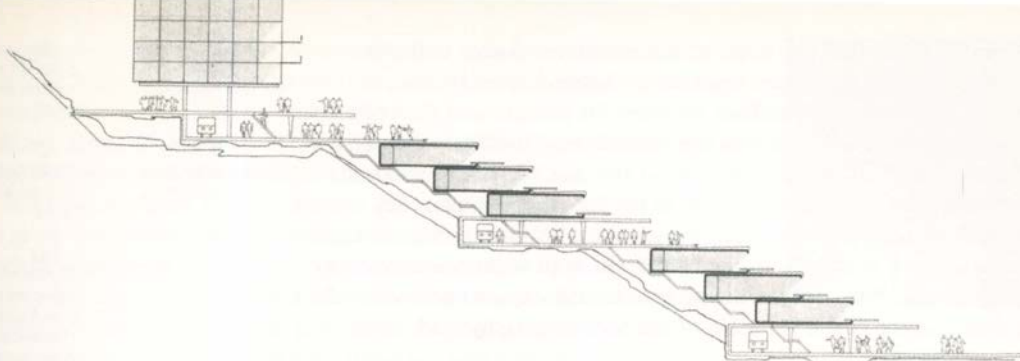
[Avoraz]

Belleville, building plan / massa plan

Belleville, Stem structure / 'Stem' structuur

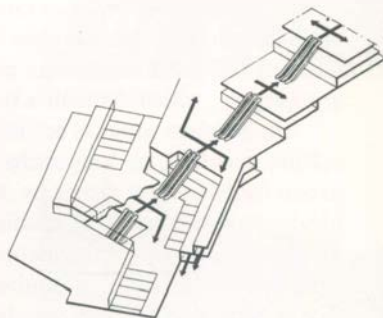

Belleville, privat terraces with pivoting walls / prive terrassen met draaiende wanden

ging: van 'ontleding' en 'vernieuwde samenhang'. In een eerste ontledende beweging werd het toerismeproject ontrafeld tot zijn kleinste structurele elementen: een simpele wooncel of zelfs slechts delen daarvan. In tweede instantie werden deze verschillende onderdelen gecombineerd, naast elkaar gezet of op elkaar gestapeld en zo voorzien van een vernieuwde samenhang die aanleiding gaf tot een nieuwe stedelijke vorm.

In de projecten voor Tourist Equipment for the Tropics en Belleville Winter Resort wordt die hernieuwde samenhang gestructureerd door een 'vrije figuur'. In beide gevallen worden grillige voetgangersassen aangelegd op basis van de topografie van het landschap. Deze assen brengen de typologisch verschillende wooncellen bij elkaar, voorzien ze van een structuur en garanderen hun toegankelijkheid. In Belleville Winter Resort is de as gekoppeld aan een groot monorailsysteem dat bestaande dorpen, andere skiplekken en parkeerplaatsen met elkaar verbindt. In beide projecten is het resultaat een naar binnen gekeerde stedelijke vorm die volledig gericht is op de hoofdassen.

In het project voor Barcares-Leucatte illustreren Candilis-Josic-Woods twee verschillende strategieën voor een vernieuwde samenhang. In de ontwerpen voor de 'Linthuizen' en de 'Puzzelhuizen' is een raster gebruikt als stedelijk instrument voor de realisatie van een gezochte dichtheid. In het geval van de 'Linthuizen' nam dit raster de vorm aan van een continu stedelijk patroon van op regelmatige afstanden geplaatste scheidingsmuren die lineaire zones definiëren. De doorbreking van deze zones door patio's en secundaire muren bepaalt de woonéenheden en het stedelijke weefsel. In het geval van de 'Puzzelhuizen' vormt een raster dat alterneert tussen

Belleville, detail Stem structure / detail 'Stem' structuur

are gradually inserted in the slope of the mountain. Large collective terraces result from this. These terraces are looked upon by the partnership as spaces that mediate between the private and the collective realm. In the project for Belleville the partnership, together with Charlotte Perriand, designed large pivoting walls at the end of each tourist cell. While closed these walls offer a view on the landscape. Open they do not only secure the access to the collective terraces, but also delineate a space on them. Just as a wind sail on the beach, the wall secures a temporary semi-private space. As soon as the private tourist experience is over the wall is shut and the collective scale of the terrace is reinstated.

Connecting Dwelling Ideals to Densities

Although in the post-war period the new dwelling ideal of privatisation became increasingly connected to a dispersed (suburban) form of urbanisation, the mass tourism projects by Candilis-Josic-Woods should be understood as attempts to reconnect with more dense 'patterns' of urbanisation. As Candilis wrote in *Planning and Design for Leisure*: 'A separate home (detached house), however excellent, is no longer of interest if it can not be integrated into the fabric of a town, or if it does not contribute to the creation of any such a pattern.'⁴⁰

The necessity of mass tourism projects to deal with the tension between the two poles characteristic of mass leisure – the democratic intention to give everybody individual access to natural resources (snow, sea) on the one hand, and the need to prevent the disappearance of those natural resources on the other – is taken here as the starting point for a general research into urbanisation patterns. It is from this perspective that the moralising title of Charlotte Perriand's article on the Belleville Winter Resort 'Being Conscience of Our Responsibilities' should be understood. According to Georges Candilis this required a 'new perspective (that) is bringing new forms of human groupings, new relationships between such groupings ... which demand a fresh attitude to architecture and urbanism.'⁴¹

The tourism projects are investigations into an emerging urban culture, a culture no longer characterised by the interweaving of different urban functions but rather by the summation of the different dwelling ideals of *privatisation*. As multiple conceptual schemes illustrate, the general strategy that the partnership developed to give form to this new urban culture relied on a double move of 'dissection' and 'reconnection'. In a first dissecting move, the tourism project was unravelled into its smallest composing entities; be it the single dwelling cell or even only parts of it. In a second instance these different parts were combined, juxtaposed and superimposed and thus reconnected as a new urban figure.

In the projects for the Tourist Equipment for the Tropics and the Belleville Winter Resort, the reconnection is structured by a 'free-figure'. In both cases whimsical pedestrian axes are laid-out according to the topography of the landscape. These axes accumulate the typologically different dwelling cells, structure them and secure their accessibility. In the Belleville Winter Resort the axis is connected to a large monorail train system that joins existing villages, parking lots and other ski stations. In both projects, the result is an interiorised urban figure that is completely directed towards the main axis.

40
Candilis 1972,
op. cit. note 4,
p. 20.

41
Candilis 1972,
op. cit. note 4,
p. 12.

40
Candilis 1972,
op. cit. noot 4,
p. 20.

41
Candilis 1972,
op. cit. noot 4,
p. 12.

42
Ik introduceer deze term om de aanpak van Candilis-Josic-Woods te onderscheiden van wat Van Eyck de configuratieve aanpak noemde. De ontwerpen van Candilis-Josic-Woods worden vaak abusievelijk configuratief genoemd.

43
Candilis 1972,
op. cit. noot 4,
p. 30.

woonzones (woonkamer, patio) en service-zones (slaapkamer, badkamer, keuken), de basis voor talrijke en met elkaar vervlochten combinaties van toeristen-units.

Op het eerste gezicht doet de aanpak van Candilis-Josic-Woods denken aan de interesse in het 'configuratieve' van andere Team 10-leden zoals Aldo van Eyck en Jakob Bakema. Bij nadere beschouwing zijn er echter grote verschillen. Met het configuratieve verwees Van Eyck naar een ordeningsprincipe dat op verschillende schalen van de gebouwde omgeving werd herhaald. De Nederlandse architect geloofde dat een dergelijke aanpak het begrip van de gebouwde omgeving zou vergroten, omdat eenzelfde principe op alle schaalniveaus kon worden herkend. In het geval van

Candilis-Josic-Woods wordt met de combinatie van verschillende cellen onderzocht of compactere manieren van wonen kunnen worden gekoppeld aan een hoge mate van privacy. In plaats van configuratief kunnen de projecten van Candilis-Josic-Woods wellicht beter worden omschreven als conglomeraatief.⁴² Het zijn oefeningen in het samenbrengen van verschillende elementen in een nieuw stedelijk geheel. In de ontwerpen voor het 'Vakantiedorp', 'Huizen met boten' en 'flats' is het uitgangspunt voor deze conglomeraatieve aanpak de typologie van de singuliere woning. In het geval van 'Huizen met Boten' en het 'Vakantiedorp' wordt de eeuwenoude typologie van de patiowoning (met één of twee woonlagen) aangewend. Een vernieuwde samenhang van deze 'gezinseenheden rondom een privépatio'⁴³ resulteert in een dicht stedelijk patroon. Het ontwerp voor 'flats' berust op drie typologieën van patiowoningen – die zowel in horizontale als in verticale zin met elkaar vermengd zijn – en mondt uit in compacte en expressieve clusters van toeristenwoningen.

De conglomeraatieve aanpak van Candilis-Josic-Woods moet ook worden begrepen als een poging om een stedenbouw te definiëren die een alternatief bood voor de gangbare aanpak van het 'plan masse'. In het 'plan masse' werden de bouwmassa's en hun onderlinge ordening en compositie gedefinieerd. Het merendeel van de toerismeprojecten van Candilis-Josic-Woods waren expliciete studies naar andere manieren van het plannen en ontwerpen van stedelijke vorm. Niet de bouwmassa maar de onderlinge relatie tussen de architectonische typologie en de stedelijke morfologie, tussen architectonische typologie en landschap, was in de drie besproken toeristische projecten het uitgangspunt voor het ontwerp. In de projecten voor Tourist Equipment for the Tropics, Belleville Winter Resort en Barcares-Leucatte is de stedelijke vorm steeds functie en resultaat van het samengaan of conglomeren van architectonische typen.

De toeristische projecten van Candilis-Josic-Woods zijn onderzoeken naar nieuwe woonvormen met hoge dichtheid die beantwoorden aan het nieuwe woonideaal van de privatisering. Ze boden niet enkel een alternatief voor de gangbare stedenbouwkundige strategieën van de jaren vijftig en zestig, maar maakten ook duidelijk dat het opkomende woonideaal van privatisering niet noodzakelijkerwijs hoefde te resulteren in verspreide suburbane woonplekken.

[Arcs 1600]

[Aime la Plagne]

[Les Menuires, La Croisette]

[Arcs 1800]

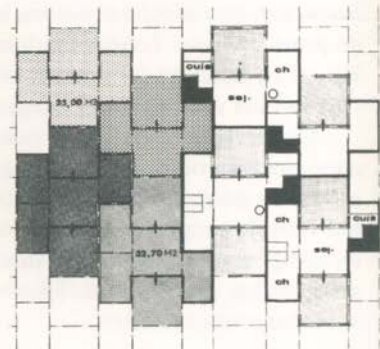
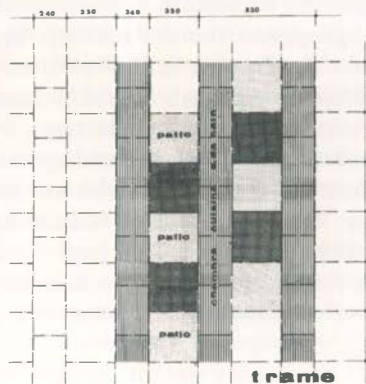
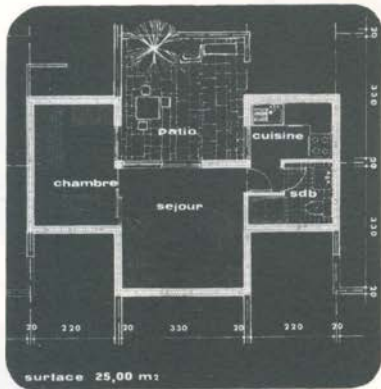
[Avonaz]

In the project for Barcares-Leucatte, Candilis-Josic-Woods demonstrated two different strategies of reconnection. In the designs for the 'Ribbon Houses' and the 'Puzzle Houses' the urban instrument used to realise the sought-after density is an underlying grid. In the case of the 'Ribbon House', this grid took the form of an almost continuous urban pattern of parting walls at regular distances that define linear strips. The piercing of these linear strips by patios and their interruption by perpendicular dividing walls defines the dwelling units and the urban tissue. In the case of the 'Puzzle Houses', a grid that alternates between dwelling zones (living room, patio) and service zones (sleeping room, bathroom, kitchen) forms the basis that allows for multiple and interwoven combinations of tourist units.

At first sight, Candilis-Josic-Woods' approach recalls the interest in the 'configurative' by other Team 10 members such as Aldo van Eyck and Jakob Bakema. At closer inspection, however, the approaches differ considerably. With the configurative, Van Eyck denoted a composition principle that was repeated at different scales of the built environment. The Dutch architect believed that this would enhance the inhabitants' understanding of the built environment, since the same principle could be recognised on all scale levels. In the case of Candilis-Josic-Woods, the combination of different cells was pursued in order to investigate the potentialities of other and denser ways of combining dwelling cells, while maintaining a large degree of privacy. Instead of configurative, the approach of Candilis-Josic-Woods can be more accurately coined conglomeratic.⁴² It is an exercise in the fusing of different elements into a new urban whole. In the design for the 'Holiday Village', 'Houses associated with Boats' and 'flats', the starting point for this conglomeratic approach is a specific typology for the single dwelling. In the case of the

42 I introduce this term to differentiate the approach by Candilis-Josic-Woods from what Van Eyck called the configurative approach. Often the designs of Candilis-Josic-Woods have mistakenly been coined as configurative.

44 Shadrach Woods, 'Dwellings, Ways and Places' (Yale-lesing), in: Woods/RISD, (doos 4), 1962, p. 10.
 Marcel Roncayolo, 'Changements dans les Pratiques Sociales', in: Jacques Brun, Guy Burgel, Jean-Claude Chamboredon, *Histoire de la France urbaine. 5: La ville d'aujourd'hui: croissance urbaine et crise du citoyen*, Parijs 1985, p. 473-529.

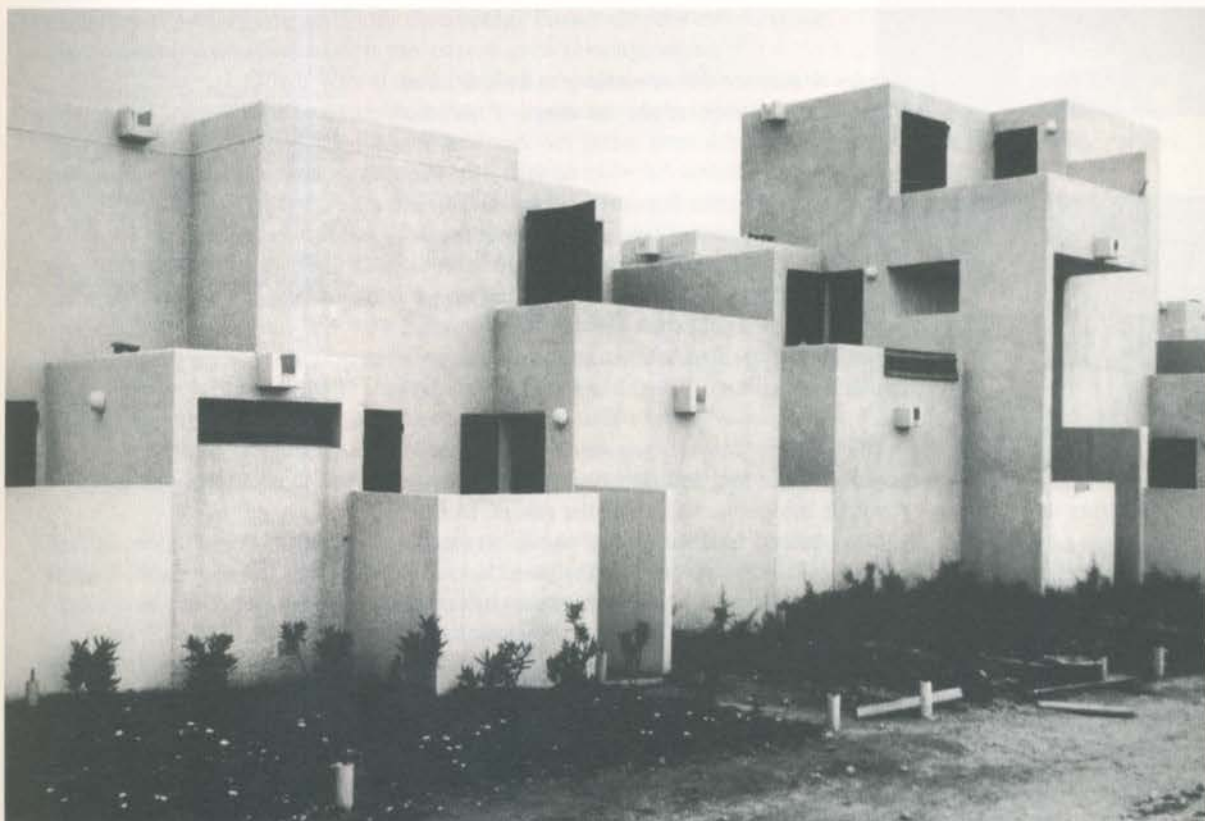

Barcares-Leucatte, floorplans on different scales / plattegronden op verschillende schalen

*'Met dit alles voor ogen begin je te vermoeden dat er iets ontbreekt, dat we niet echt de redenen hebben gevonden of de betekenissen hebben ontdekt van de collectiviteit van de twintigste eeuw.'*⁴⁴ Shadrach Woods, 1962

De projecten voor Belleville, Barcares-Leucatte en Tourist Equipment for the Tropics vertegenwoordigden ook een andere kritische houding ten opzichte van de versnippering van het stedelijke landschap in de jaren vijftig en zestig en de belangrijke gevolgen die dit had voor de stedelijke openbare ruimte. De drie projecten hebben immers een gemeenschappelijke noemer: de aanwezigheid van een collectieve architectonische figuur. In het Tourist Equipment for the Tropics-project culmineert een doorlopende ruggengraat voor voetgangers in de architectonische ruimte van het hoofdgebouw en verbindt de verschillende kamertypen met elkaar. In Belleville Winter Resort wordt de massa van woningen met één of twee woonlagen doorsneden door een hellende voetgangersas (met roltrappen) die dwars door de openbare ruimten van het vakantieoord loopt. In het Barcares-Leucatte-project doorsnijden twee overdekte driedimensionale openbare structuren het stedelijke patroon, verbinden de lagune met het strand en herbergen openbare voorzieningen.

Deze collectieve figuren drukken een ander belangrijk aspect van het massatoerisme uit: de nieuwe vakantiepraktijken introduceren ook nieuwe logica's binnen de publieke ruimte.⁴⁵ In de ontwerpen van Candilis-Josic-Woods werden deze nieuwe logica's als uitgangspunt genomen om alternatieven te bedenken voor de architectonische definitie van de publieke ruimte.

Barcares-Leucatte, building sculpture – puzzle houses / gebouw sculptuur – puzzelhuizen

'Houses associated with Boats' and the 'Holiday Village', the age-old typology of the (single or double level) patio-dwelling is recuperated. A serial and additive reconnection of 'family-units around a private patio'⁴³ results in large figures of dense urban tissue. The design for the 'flats' relies on three typologies of patio-dwellings that are, in horizontal as well as in vertical senses, intermingled and result in dense and expressive clusters of tourist dwellings.

The conglomeratic approach by Candilis-Josic-Woods should primarily be considered as an attempt to define a mode of urban planning that offers an alternative for the *plan masse* that was advocated by CIAM. As mentioned before, the *plan masse* approach consisted of the definition of building envelopes and their mutual disposition. The majority of the tourism projects by Candilis-Josic-Woods were explicit investigations of other ways of planning and conceiving urban form. Not the building envelope, but the interrelation between the architectural typology and urban morphology, between architectural typology and landscape, was taken in the three discussed tourism projects as the starting point for planning. In the projects for the Tourist Equipment for the Tropics, the Belleville Winter Resort and Barcares-Leucatte urban form is always a function and a result of the conglomeration of specific architectural types.

The aim of the tourism projects was to find a different way of planning dense dwelling environments that offered an answer to the new dwelling ideal of privatisation. As such they not only advanced an alternative to the planning strategies of CIAM, but also illustrated that the impending dwelling ideal of privatisation did not necessarily have to result in dispersed suburban settlements.

Figures of Collectivity

*'In the face of all this one begins to suspect that something is lacking, that we haven't really found the reasons or discovered the meanings of twentieth century collective.'*⁴⁴ Shadrach Woods, 1962

The Belleville, Barcares-Leucatte and Tourist Equipment for the Tropics projects also represented another critical stance towards the ongoing developments of dispersal within the urban realm and the important consequences this had for urban public space. All three projects have a common denominator: the presence of a collective architectural figure. In the Tourist Equipment for the Tropics project a continuous pedestrian spine culminates in the architectural space of the main building and links the different types of rooms.

In the case of the Belleville Winter Resort, the one and two storey mass of the project is intersected by an inclined, mechanically assisted, pedestrian axis that cuts through the public spaces of the resort. In the Barcares-Leucatte project, two covered tri-dimensional public structures intersect the urban tissue, connect the lagoon to the beach and house public facilities. These common figures express another important aspect of mass tourism, namely that the new vacation rhythms offer new possibilities for collectivity.⁴⁵ The 1950s and '60s meaning of vacations as an escape from domestic routines included the possibility for a different attitude towards the public realm. In the practice of Candilis-Josic-Woods, this possibility was taken as a starting point for the architectural definition of an alternative for the generally impoverished design and use of public space – closely related to the domestic privatisation of the middle class.

43
Candilis 1972,
op. cit. note 4, p. 30.

44
Woods, Shadrach,
'Dwellings, Ways
and places',
Yale lecture, in:
Woods/RISD,
(box 4), 1962, p. 10.

45
Marcel Roncayolo,
'Changements dans
les Pratiques
Sociales', in: Brun,
Jacques Brun, Guy
Burgel, Jean-Claude
Chamboredon,
*Histoire de la France
urbaine. 5: La ville
aujourd'hui:
croissance urbaine et
crise du citadin*, Paris
1985, p. 473-529.

46
In the overview of
their work the
partnership names
the mechanically-
assisted pedestrian
axis of the Belleville
Winter Resort as a
prime example of a
Stem. See Joedicke,
1968, op. cit. note 23
p. 200.

46
In het overzicht van
hun werk noemt het
bureau de met
mechanische hulp-
middelen aangelegde
voetgangersas van
Belleville Winter
Resort als een
uitstekend voorbeeld
van een 'Stem'.
Zie Joedicke,
1968, op. cit. noot 23
p. 200.

47
Georges Candilis,
Alexis Josic,
Shadrach Woods,
'Candilis, Josic et
Woods. Recherches
d'architecture',
*L'Architecture
d'Aujourd'hui*,
no. 115, 1962, p. 14.

47
Georges Candilis,
Alexis Josic,
Shadrach Woods,
'Candilis, Josic et
Woods. Recherches
d'architecture',
*L'Architecture
d'Aujourd'hui*,
nr. 115, 1962, p. 14.

48
Candilis 1972,
op. cit. note 4,
p. 113.

48
Candilis 1972,
op. cit. noot 4,
p. 113.

49
Candilis/Woods/
Shadrach 1962,
op. cit. note 48,
p. 14.

49
Candilis/Woods/
Shadrach 1962,
op. cit. noot 48,
p. 14.

De definitie van deze alternatieven is onlosmakelijk verbonden met de introductie van het concept van de 'stem' in 1960 door Shadrach Woods.⁴⁶ Woods geloofde dat de openbare ruimte in de jaren zestig niet langer een vooropgezet stedelijke vorm kon zijn die eenduidig werd bepaald door stabiele architectonische, programmatische en maatschappelijke kenmerken. Openbare activiteiten en de openbare ruimte werden volgens Woods in stijgende mate onderdelen van de karakteristieke vluchtigheid en de snelle veranderingen binnen de maatschappij. De veranderingen die de massamaatschappij introduceerde, maakten volgens hem traditionele definities van de openbare ruimte overbodig. Candilis-Josic-Woods beschouwden het massatoerisme als exemplarisch voor deze tendens. Onderzoek naar de openbare ruimten van massatoerismeprojecten was bijgevolg een voor de hand liggende en noodzakelijke taak voor het bureau. Het uitgangspunt van dit onderzoek was het geloof dat de openbare ruimte, hoewel in stijgende mate onderhevig aan de vluchtige ritmes en de logica van de massamaatschappij, daaraan niet moest worden uitgeleverd. Gedurende hun hele carrière hielden Candilis-Josic-Woods vol dat het van het allergegrootste belang was dat architecten zich met deze nieuwe ritmes en logica zouden verstaan en dat ze moesten nadenken over passende architectonische antwoorden.

De drie besproken toeristische projecten zijn belangrijke voorbeelden van de research van het bureau naar alternatieve betekenissen van privaat en publiek en hun stedelijke en architectonische expressie. In hun onderzoek nemen Candilis-Josic-Woods steeds een radicaal standpunt in over de veranderde onderlinge relatie tussen het particuliere en het openbare, zoals wordt geïllustreerd in een artikel uit 1962 waarin een onderscheid wordt gemaakt tussen 'twee structurele elementen: het gezin en de stad, de woning en de uitbreidingen ("prolongements") van de woning. Tussen de cel-eenheid en de stad-gemeenschap bevinden zich van nature geen tussengroepen.'⁴⁷

Deze uitspraak betref vooral stedelijke omgevingen, maar ze was volgens de architecten ook van toepassing op toeristische omgevingen, waar 'het vakantiehuis, de plek voor de vrijheid van het gezin, onmiddellijk overgaat in de gemeenschapsvoorzieningen, de plekken voor het sociale leven'.⁴⁸ Volgens het bureau waren de traditionele categorieën en ruimten die zich tussen het private en het publieke domein bevonden in de jaren vijftig en zestig zo goed als verdwenen. Ook de traditionele categorieën waarmee een stad werd beschreven, geraakten volgens hen in onbruik omwille van de nieuwe relatie tussen het private en het publieke domein: 'Er zijn alleen kunstmatige, verzonnen en onstabiele groepen: wijken, buurten, clusters en dorpen hebben nergens mee te maken, behalve met een sociologische behoefte aan classificatie. De organisatie van de stad is veel eenvoudiger dan het beeld van een piramidale hiërarchie van maatschappelijke groepen. Ze is opgebouwd uit de tweeterm van Le Corbusier: "individu+collectief"'.⁴⁹

Candilis introduceert een definitie van stedelijke collectiviteit, die radicaal afscheid neemt van het traditionele idee van een reeks maatschappelijke elementen met een oplopend schaalniveau die zorgvuldig in elkaar verankerd zijn. Voor Candilis en zijn partners voorafschaduwde de praktijk van het massatoerisme een nieuw begrip van collectiviteit, dat snel zou veralgemenen en op ten minste twee manieren verschilt van de traditionele definitie. In de eerste plaats is deze nieuwe collectiviteit niet te vangen in traditionele maatschappelijke entiteiten zoals gezin, buurt en stad. In de jaren vijftig en zestig werd volgens Candilis de relatie tussen de particuliere wooneenheid en de openbare orde van de stad niet meer waargenomen en gepraktiseerd

[Arcs 1600]

[Aime la Plagne]

[Les Mézures, La Croisette]

[Arcs 1800]

[Avonaz]

The definition of this alternative was inextricably linked to the introduction of common collective figures, which can be considered representations of what Woods had theorised in 1960 as a Stem.⁴⁶ The partnership believed that public space in the 1960s could no longer be an urban figure defined by stable architectural, programmatic and social characteristics. Public practices and public space were becoming increasingly part of the fugitive characteristics and swift changes of contemporary society, according to Candilis-Josic-Woods. The partnership held that the alterations that mass society introduced made traditional definitions of public space redundant. They considered the realm of mass tourism exemplary for this trend. Hence, research within mass tourist projects was an obvious and necessary task for the partnership. Point of departure for these investigations was the belief that, though public space became increasingly subject to the fugitive rhythms and logics of mass society, it should not be at its mercy. Throughout their career Candilis-Josic-Woods maintained that it was of the utmost importance that architects be involved with these new rhythms and logics; that they should think of appropriate architectural answers to them.

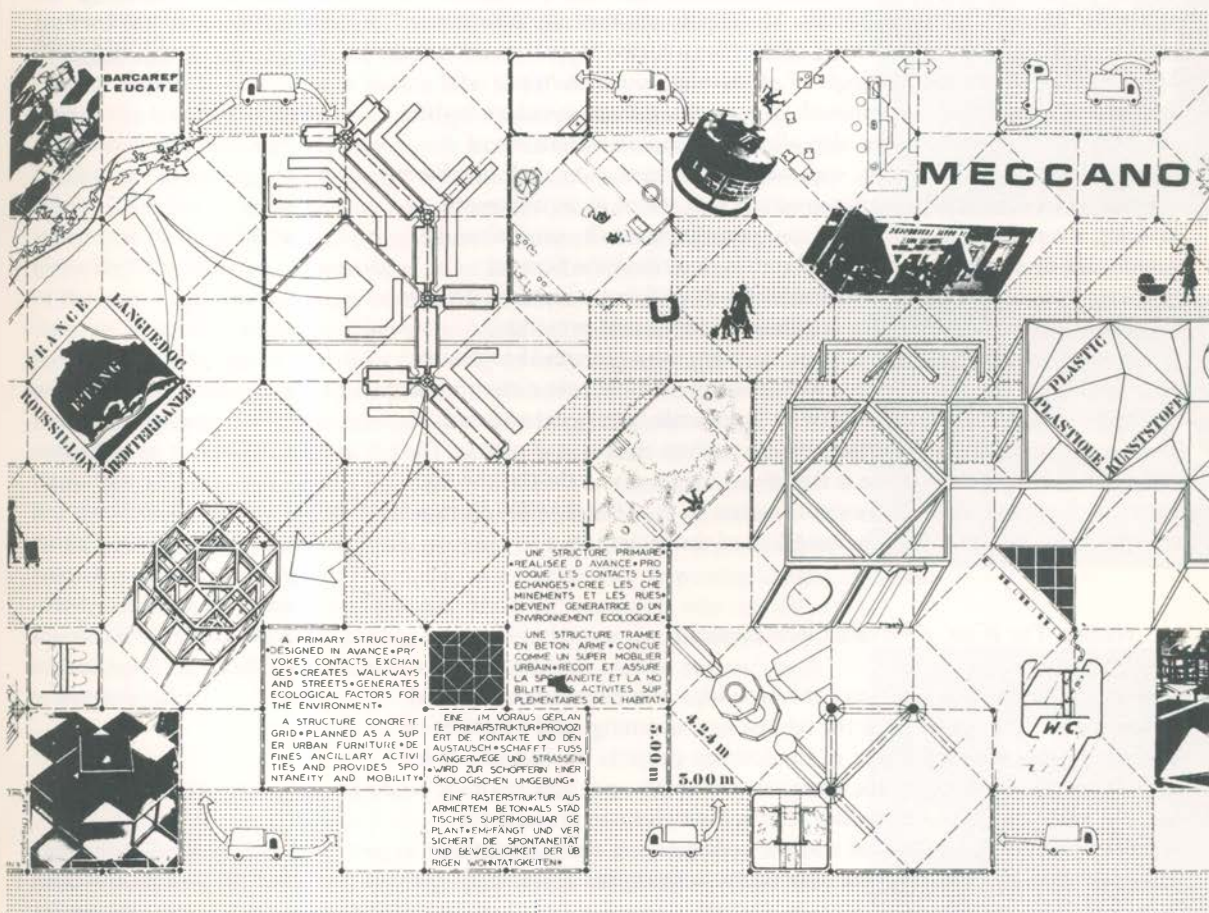
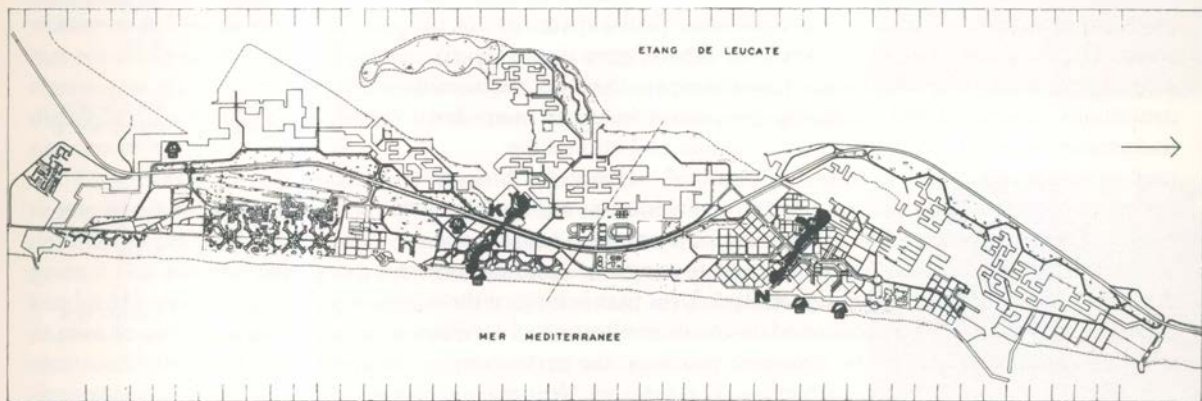
The three discussed tourism projects were important instances in the subsequent research by the partnership concerning alternative meanings of private and public and their urban and architectural expression. In these investigations Candilis-Josic-Woods took a radical stance on the changing interrelation between the private and public as exemplified in an article written in 1962, noting that there are 'two composing elements: the family and the city, the dwelling and the prolongments (*prolongements*) of the dwelling. Between the cell-unit and the city-community, there are no natural intermediate groups.'⁴⁷

This statement was considered true for urban settings, but was also applicable for tourism environments where 'the holiday home, place of family liberty, thus extends into communal facilities, place of social life'.⁴⁸ According to the partnership, the traditional categories that mediate between the private and the public realm had largely disappeared and with them a whole range of entities through which the urban realm is experienced and practiced: 'There are only artificial, invented and instable groups: quarters, neighbourhoods, clusters and other villages that correspond to nothing but a sociological need for classification. The organisation of the city is far more simple than the image of a pyramidal hierarchy of social groups. It is comprised in le Corbusier's *binome*: 'individual + collective'.⁴⁹

Candilis offered an understanding of urban collectivity that radically departs from the traditional idea of a range of social entities of increasing scale level that are carefully embedded into one another. For Candilis and his partners the tourism projects seem to announce a way of experiencing collectivity that would become generalised in a mass society and differs in at least two ways from the traditional definition. First, the new collectivity was not mediated through perennial social entities such as family, neighbourhood and town. In the post-war period the relation between the private dwelling unit and the public order of the city was no longer perceived and practiced through these traditional categories. The realms of privacy and publicity seem to be confronted with one another in a much more direct way. Secondly, the disappearance of the perennial social entities encompasses the appearance of a new time dimension within the collective realm. The collective realm is not a stable social given, but is

Bacares-Leucatte, urban space in the 'Meccano' structure / stedelijke ruimte in de meccano-structuur

Bacares-Leucatte, "Meccano" structure / meccanostruktur

rather subject to different time rhythms. As Woods pointed out: 'Today we are concerned more and more, in the face of a profound transformation in economy (from production to consumption as a goal) and in ethics (from interior moral discipline to social inter-relationship), with what we call mobility.'⁵⁰

From this perspective, public space for a mass society cannot be a literal replacement or facsimile of a traditional public space such as the street. The Stem can hardly be a perennial urban figure that is clearly aligned with architectural elements. Candilis wrote that the 'permanent, continuous, diversified and increasing presence of leisure in men's live ... undermines the established hierarchy of values and implies the predominance of facilities in future realisations'.⁵¹ Hence, the Stem is 'a system of construction which accepts the diversification and spontaneous nature of these facilities, while at the same time ensuring unity to the whole'.⁵² The Stem concept was an attempt to conceive an infrastructure that can accommodate the facilities and practices that belong to the emerging mass society. To accommodate the diversification of facilities and time rhythms proper to the new mass practices, the partnership introduced a new system of construction. The game of *Meccano*, developed in the beginning of the twentieth century as 'Meccanics Made Easy', was applied here as a conceptual metaphor.

In the project for Barcares-Leucatte, two so-called *Meccano* axes structure the urban layout and link the lagoon to the sea. The *Meccano* metaphor refers in the first place to the constructional system. The Stem is a three-dimensional and polyvalent structure, composed of modules comprised of a post and two beams. The construction of the Stem was literally based on the logic of a set of *Meccano* sticks. However, the word *Meccano* also referred to the logic of mechanics, in which 'static' and 'dynamic' are relentlessly combined. The resulting Stem structure is thus not only a static principle, but also allows for endless variations of covered and uncovered spaces, walkways and streets.⁵³ As such, the Stem appears as a dematerialised infrastructure that serves as a framework, assuring a certain urban discipline and permitting, at the same time, a supple and diversified adaptation. Candilis described the Stem at Barcares-Leucatte as a large (dematerialised) unifying structure, 'a super urban furniture - (that) defines ancillary activities and provides spontaneity and mobility'.⁵⁴ As such, the Stem was connected to direct observation of the developments within the immediate urban environment: it acknowledged the important role of large-scale infrastructures and evolving programmes within the post-war urban society and realm: 'The temporal validity of the home is the life of the family ... that of the Stem varies with its social and economical milieu. ... It is felt that the Stem will change constantly to reflect the mobility of the society.'⁵⁵

Niches: The Role of Private Open Spaces

It is only from the perspective of this new idea of a large infrastructural urban space - the Stem - and the related new meanings and practices of collectivity that another aspect of the tourism projects by Candilis-Josic-Woods can be understood: the emergence of small open spaces or 'niches'.⁵⁶ Though I argued earlier that in their tourism projects the relation between the individual and the collective is a direct one, these niches seem to place themselves in between both realms.

50
Shadrach Woods,
'Stem',
*Architectural
Design*, May 1960,
p. 181.

50
Shadrach Woods,
'Stem',
*Architectural
Design*, mei 1960,
p. 181.

51
Candilis 1972,
op. cit. note 4,
p. 12.

51
Candilis 1972,
op. cit. noot 4,
p. 12.

52
Candilis 1972,
op. cit. note 4,
p. 113.

52
Candilis 1972,
op. cit. noot 4,
p. 113.

53
Candilis 1972,
op. cit. note 4,
p. 114.

53
Candilis 1972,
op. cit. noot 4,
p. 114.

54
Candilis 1972,
op. cit. note 4,
p. 16.

54
Candilis 1972,
op. cit. noot 4,
p. 16.

55
Woods 1980,
op. cit. note 51,
p. 181.

55
Woods 1980,
op. cit. noot 51,
p. 181.

56
'Niche' is a term
coined by Candilis
in one of his
speeches on the
tourist projects.
See Candilis, s.a.,
op. cit. note 28.

56
Niches is een term
die Candilis
introduceerde in
een van zijn
lezingen over
toeristenprojecten.
Zie Candilis, s.a.,
op. cit. noot 28.

door middel van deze traditionele categorieën. Het private en het publieke domein werden volgens de architect op een veel directere manier met elkaar geconfronteerd. In de tweede plaats introduceerde het verdwijnen van de traditionele sociale entiteiten een nieuwe tijdsdimensie binnen het collectieve domein. Het collectieve domein was geen stabiel maatschappelijk gegeven meer, maar werd in toenemende onderhevig aan verschillende tijdrhythmes, zoals Woods stelt: 'Vandaag de dag houden we ons, geconfronteerd met een diepgaande transformatie van de economie (van productie naar consumptie als doel) en van de ethiek (van een naar binnen gerichte morele discipline naar sociale interrelaties) steeds meer bezig met wat we mobiliteit noemen.'⁵⁰

Voor Candilis-Josic-Woods kan vanuit dit perspectief de openbare ruimte niet meer zijn opgebouwd uit traditionele stedelijke vormen zoals de straat of het plein. Het 'Stem'-concept tracht hierop een antwoord te geven.⁵¹ Het was een poging om een infrastructuur te bedenken die plaats kon bieden aan de logica's en voorzieningen die hoorden bij de opkomende massamaatschappij. Hiervoor introduceerde het bureau een 'een constructiesysteem dat de diversifiëring en de spontane aard van de voorzieningen accepteert, terwijl het tegelijkertijd eenheid voor het geheel garandeert'.⁵² Het spel meccano, dat in het begin van de twintigste eeuw was ontwikkeld als 'eenvoudige mechnica', werd hier als een conceptuele metafoer toegepast.

In het project voor Barcares-Leucatte structureren twee zogenoemde meccano-assen de stedelijke indeling en verbinden ook de lagune met de zee. De meccano-metafoer verwijst in de eerste plaats naar het constructiesysteem van de publieke ruimten. De 'Stem' is hier bedacht als een driedimensionele en polyvalente staafstructuur, opgebouwd uit modules die bestaan uit een kolom en twee balken. Het constructieprincipe van de 'Stem' was letterlijk ontleend aan de logica van een set meccano-staven. Het woord meccano verwees echter ook naar de mechanische logica waarin 'statica' en 'dynamica' voortdurend worden gecombineerd. De resulterende 'Stem'-structuur is op die manier niet alleen een statisch principe, maar verschaft ook de mogelijkheid voor eindeloze variaties van overdekte en niet-overdekte ruimten, promenades en straten.⁵³ De 'Stem'-assen in Barcares-Leucatte zijn haast immateriële (infra)structuren, die dienstdoen als raamwerk voor verschillende publieke activiteiten. Ze verzekeren bovendien een bepaalde stedelijke ordening en laten tegelijkertijd een soepele en gediversifieerde aanpassing toe. Candilis beschreef de 'Stem' in Barcares-Leucatte als 'een superstedelijke uitrusting [die] activiteiten omkadert en spontaniteit en mobiliteit toelaat'.⁵⁴ Met hun definitie van de 'Stem' als infrastructuur gaven Candilis-Josic-Woods te kennen dat voor hen de publieke ruimte van de toekomst een infrastructureel karakter moest hebben, zodat snelle maatschappelijke en wereldwijde veranderingen konden worden opgevangen: 'Het tijdelijke karakter van de woning stemt overeen met het gezinsleven (...) dat van de 'Stem' verandert mee met de sociale en economische ontwikkelingen (...) Wij denken dat de 'Stem' voortdurend zal moeten veranderen om de mobiliteit van de maatschappij te weerspiegelen.'⁵⁵

Niches: de rol van de particuliere open ruimten

Een laatste belangrijke aspect van de toeristische projecten van Candilis-Josic-Woods kan het beste worden begrepen vanuit het perspectief van dit nieuwe idee van een grote infrastructurele publieke ruimte (de 'Stem') en de

[Arcs 1600]

[Aime la Plagne]

[Les Menuires, La Croisette]

[Arcs 1800]

[Avonaz]

In the different dwelling types used in the Tourist Equipment in the Tropics, Belleville Winter Resort and Barcares-Leucatte, small open spaces are a re-appearing feature. In the Tourist Equipment in the Tropics, in the 'bungalow' and 'semi-bungalow' types they take the shape of interior patios that open up to the landscape and around which the different rooms are disposed. In the case of Belleville Winter Resort, the small open space takes the form of an outdoor room connected by a large pivoting wall to the indoor dwelling space. In the 'Houses associated with Boats' sector of the Barcares-Leucatte project the open space is conceived as an interior void, that is the only defining element in the different dwelling types besides the parting walls. In the other sectors of the same project it becomes an open-air 'terrace-veranda' that is conceived as an extension of the dwelling space.

In all cases, these open spaces have something of an unclear or dubious character: in the sense that they are strongly related to the private realm of the tourist dwelling as well as being, at the same time, in close connection to larger collective infrastructural and natural scales. The 'Houses associated with Boats' sector of the Barcares-Leucatte project exemplifies this. The interior void of the houses relates, as a light well, to the different levels of the tourist dwelling space. At the same time, on the lowest level, it is related to the public spaces of the resort, to the car – and thus to the large infrastructure of highways and roads – and to the scale level of the sailing boats – and thus to the large scale of channels, marina and sea.

Throughout the work of Candilis-Josic-Woods, the relation between the private and the collective was always a paramount theme.⁵⁷ Within their projects there is a permanent questioning of the relation between the small human scale and the large scale of the processes, techniques and infrastructure of modernisation. Moreover, the projects by Candilis-Josic-Woods were attempts to reconnect different scale levels that seemed to have become disconnected through the processes of modernisation. In the small open spaces the connections between these different scales could come to the fore. As Candilis wrote, they served 'as a link between the dwelling proper (designed for rest and simplified family life) and the natural environment (i.e., the sea, the sun, the beach)'.⁵⁸

The small open spaces are places where the relationship between the small scale of the dwelling and the large infrastructural scale of the tourist developments and the landscape can be mediated. Situated at the edge of the private and the collective, these are places with a large degree of freedom where the tourist can expose his or her identity. Candilis-Josic-Woods attempted to offer with these niches places that were, because of their in-between position, situated in the margins of the increasing control of the private and the public realm in post-war France. Within the overly controlled and standardised built environment, these niches were sites for personal expression.

In the view of Candilis-Josic-Woods, the importance of niches was not limited to tourist developments, but was rather an integral part of their conception of dwelling in an emerging mass society. The niche was considered as an essential element of future ways of dwelling. It allows the inhabitants to deal with the confrontation of different scale levels and the increasing anonymity characteristic of modernisation: 'The idea of the patio dwelling or of the garden terrace dwelling is at present used within certain vacation developments. The thirty years that separate us from the year 2000 will be needed before this 'way of living' (*mode d'habitat*) will join the city.'⁵⁹

57
See for instance
Joedicke 1968,
op. cit. note 23,
that investigates
this relation.

57
Zie bijvoorbeeld
Joedicke 1968,
op. cit. noote 23,
dat deze relatie
onderzoekt.

58
Candilis 1972,
op. cit. note 4,
p. 57.

58
Candilis 1972,
op. cit. noot 4,
p. 57.

daaraan gerelateerde nieuwe betekenissen en activiteiten van collectiviteit. Het gaat om de aanwezigheid van kleine open ruimten of 'niches' in de toeristische projecten van Candilis-Josic-Woods.⁵⁶ Hoewel ik eerder stelde dat er een directe relatie is tussen het individuele en het collectieve in de toeristische projecten van het bureau, lijken deze niches zich tussen beide gebieden in te situeren.

In de verschillende woningtypen die toegepast werden in Tourist Equipment in the Tropics, Belleville Winter Resort en Barcares-Leucatte zijn kleine open ruimten een terugkerend element. In Tourist Equipment in the Tropics, in de typen bungalow en semi-bungalow, nemen ze de vorm aan van binnenpatio's die zich openen naar het landschap en waaromheen de verschillende kamers zijn gesitueerd. In het geval van Belleville Winter Resort nemen de kleine open ruimten de vorm van een tijdelijke buitenkamer die door middel van de grote pivoeterende wand op het collectieve terras wordt afgebakend. In het deel van de 'Huizen met boten' van het Barcares-Leucatte-project is de open ruimte gedacht als een vide die sterk bepalend is voor de typologie van de woningen en in directe verbinding staat met het publieke domein. In de andere delen van hetzelfde project wordt een 'terras-veranda' in de openlucht ontworpen als een uitbreiding van de woonruimte.

Al deze open ruimten hebben een onduidelijk of dubieus karakter, in de zin dat ze in sterke mate gerelateerd zijn aan het privé-domein van de toeristenwoning en tegelijkertijd ook in nauw verband staan met de grotere, collectieve schaal van de toeristische infrastructuur en het landschap. De 'Huizen met boten' van het Barcares-Leucatte-project illustreren dit trefend. De vide binnen in de huizen staat, als een lichtbron, in contact met de verschillende niveaus van de woonruimte van de toerist. Tegelijkertijd gaat de vide op de benedenverdieping een relatie aan met de openbare ruimten van het vakantieoord, met de auto (en daardoor met de grote infrastructuur van snelwegen en wegen) en met het schaalniveau van de zeilboten (en daardoor met de grootschaligheid van kanalen, jachthaven en zee).

In al het werk van Candilis-Josic-Woods is de relatie tussen het private en het publieke steeds een belangrijk aandachtspunt geweest.⁵⁷ In hun projecten wordt de relatie tussen de kleine menselijke maat en de grote schaal van de processen, technieken en infrastructuur van de modernisering voortdurend ter discussie gesteld. Bovendien waren de projecten van Candilis-Josic-Woods pogingen om verschillende schaalniveaus van de stedelijke omgeving, die losgekoppeld leken door de processen van de modernisering, opnieuw met elkaar in verband te brengen. In de kleine open ruimten konden de verbanden tussen deze verschillende schalen naar voren komen. Zoals Candilis schreef deden ze dienst 'als een schakel tussen de eigenlijke woning (ontworpen voor rust en een vereenvoudigd gezinsleven) en de natuurlijke omgeving (i.e. de zee, de zon, het strand).'⁵⁸

De kleine open ruimten zijn plekken waar de relatie tussen de kleine schaal van de woning en de grote infrastructurele schaal van de toeristische ontwikkelingen en het landschap kan worden gemedieerd. Gesitueerd op de grens van het private en het publieke, zijn dit plekken met een hoge mate van vrijheid, waar de toerist zijn of haar identiteit volop kan uiten. Candilis-Josic-Woods probeerden met deze niches plekken aan te bieden die zich bevonden in de marges van de in het naoorlogse Frankrijk groeiende controle over het private en het publieke domein. Binnen de overdreven gecontroleerde en gestandaardiseerde gebouwde omgeving waren deze niches plekken voor persoonlijke expressie.

Voor Candilis-Josic-Woods was het belang van niches niet beperkt tot toeristische ontwikkelingen, maar veeleer een integraal onderdeel van hun

[Arcs 1600]

[Aime la Plagne]

[Les Menuires, La Croisette]

[Arcs 1800]

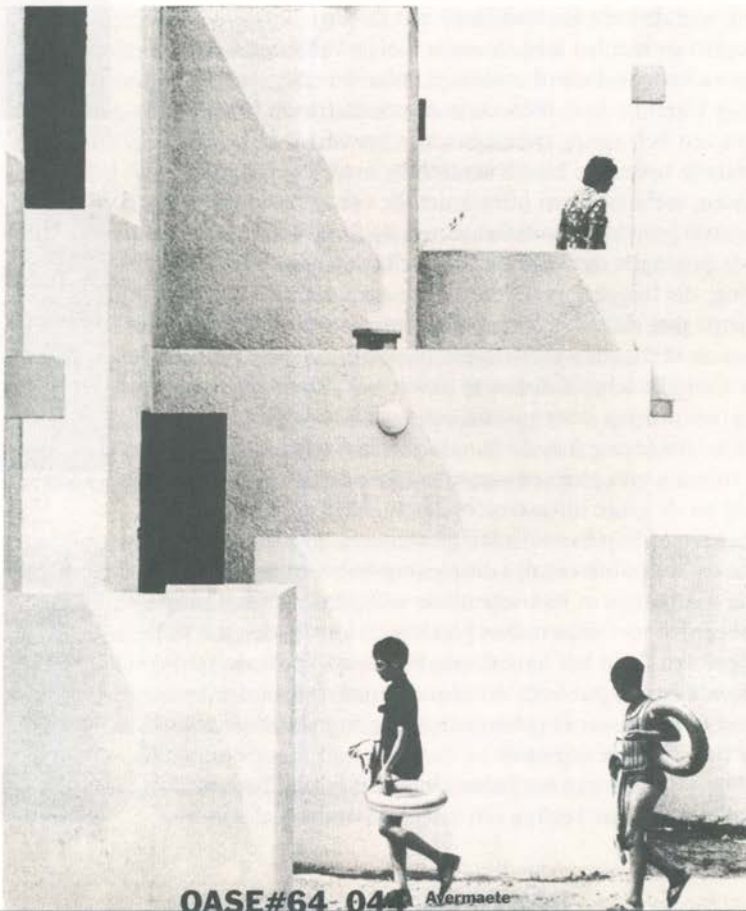
[Avoriaz]

In the 1960s the rapidly developing mechanisms of modernisation and the welfare state drew the initial lines of a new urban condition that became increasingly generalised in the following decades. The tourism projects by Candilis-Josic-Woods can be considered as a critique of certain aspects of this newly emerging urban condition. This critique did not present itself in opposition to the new urban condition, but was rather nested at the very centre of it – from which it unfolded as a careful investigation. As an integral and essential aspect of the new urban condition, the practice of mass tourism was considered one of the ideal platforms for this investigation. The janus-faced identity of mass tourism, as a practice that both provides a ‘home’ to the masses and represents escape from the ‘homely’, was made operational as a field of tension within which the investigation could unfold. Within this field of tension the tourism projects by Candilis-Josic-Woods investigated the possibilities of reconnecting a new dwelling ideal of ‘privatisation’ and ‘escape’ to the dense and ecological characteristics of collective urban patterns. Finally, the projects were investigations into the possibilities of reconnecting the different scale levels and realms. The ‘niches’ within the mass tourism projects were attempts to re-introduce a realm that mediates between private and public, between the scale of persons and that of an infrastructure appropriate for mass practices.

59
Georges Candilis,
‘Toutes les femmes
doivent être
architectes chez
elles’, unpublished
text, in:
Candilis/IFA,
(IFA 318/07), 1970.

59
Georges Candilis,
‘Toutes les femmes
doivent être
architectes chez
elles’,
ongepubliceerde
tekst, in:
Candilis/IFA,
(IFA 318/07), 1970.

Bacares-Leucatte, niches puzzle houses / puzzelhuizen

OASE#64-04 Avermaete

opvatting over wonen in een opkomende massamaatschappij. De niche werd beschouwd als een essentieel element van toekomstige manieren van wonen. Ze werd beschouwd als een element dat de bewoners de gelegenheid bood om om te gaan met de confrontatie van verschillende schaalniveaus en met de groeiende anonimiteit die kenmerkend is voor modernisering: 'Het idee van de patiowoning of de woning met tuinterras wordt tegenwoordig gebruikt in bepaalde vakantieontwikkelingen. De dertig jaar die ons scheiden van het jaar 2000 zullen echter nodig zijn voordat deze "manier van wonen" [mode d'habitat] de stad zal bereiken.'⁵⁹

In de jaren vijftig en zestig schetsten de snel ontwikkelende mechanismes van de modernisering en de welvaartsstaat de eerste contouren van een nieuwe stedelijke situatie die in de volgende decennia zou ontstaan. De toeristische projecten van Candilis-Josic-Woods kunnen worden beschouwd als een kritische analyse en onderzoek van bepaalde aspecten van deze nieuwe stedelijke situatie. Deze toeristische projecten manifesteren zich niet als antipoden van de nieuwe stedelijke ontwikkelingen. Ze situeren zich niet in de marge, maar juist in het centrum van de nieuwe ontwikkelingen – om vervolgens van daaruit een nauwkeurig onderzoek te ontvouwen. Als een integraal en essentieel aspect van de nieuwe stedelijke situatie wordt de praktijk van het massatoerisme beschouwd als een ideaal onderzoeksterrein. De dubbelzinnige identiteit van het massatoerisme, als een praktijk die de massa een 'huisvest' én een vlucht van het huiselijke representeert, wordt operationeel gemaakt als een spanningsveld waarbinnen het onderzoek zich kon ontwikkelen. Binnen dit spanningsveld onderzoeken de toeristische projecten van Candilis-Josic-Woods de mogelijkheden om een nieuw woonideaal van 'privatisering' weer in verband te brengen met de compacte en ecologische kenmerken van collectieve stedelijke patronen. Ten slotte zijn de projecten ook onderzoeken naar de mogelijkheden om nieuwe verbanden te vinden tussen de verschillende schaalniveaus en nieuwe elementen van de stedelijke omgeving. De 'niches' in massatoerismeprojecten van Candilis-Josic-Woods zijn pogingen om opnieuw een domein te definiëren dat bemiddelt tussen het private en het openbare, tussen de menselijke maat en de schaal van een infrastructuur voor de massamaatschappij.

[Arcs 1600]

[Les Menuires, La Croisette]

[Arcs 1800]

[Avoriaz]